

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

О. І. Галян

ПРАКТИКУМ З ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Дрогобич, 2020

УДК 159.955
ББК 88.1
Г 17

Рекомендовано до друку методичною радою факультету психології, педагогіки та соціальної роботи Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Рецензенти:

кандидат психологічних наук, доцент Спринська З.В.
кандидат психологічних наук, доцент Мащак С.О.

Галян О.І. Практикум з диференційної психології. Дрогобич, 2020. 45 с.

Зміст практикуму відповідає програмі навчальної дисципліни «Диференційна психологія», складеної на основі програмних результатів навчання, визначених Стандартом вищої освіти підготовки фахівців першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 053 Психологія. У ньому представлені матеріали, які в узагальненому вигляді розкривають особливості аналізу індивідуальних та типологічних відмінностей між окремими індивідами та групами людей. Запропоновані навчально-інформаційні матеріали для організації різних форм навчальної діяльності (опорні навчальні елементи, питання для обговорення, самоконтролю, завдання для самостійної роботи, психологічні задачі, хрестоматійні тексти) полегшать організацію освітнього процесу та самостійну роботу студентів.

Рекомендується для викладачів та студентів закладів вищої освіти.

ПЕРЕДМОВА

Диференційна психологія (лат. *differentia* – відмінність) – галузь психології, що вивчає індивідуально-психологічні відмінності між людьми та групові відмінності. Актуальність дослідження індивідуальних відмінностей визначено теоретико-прикладним значенням цієї сфери психологічного знання. Динаміка змін у предметі психології, результати наукових досліджень підтверджують: загальнопсихологічні закономірності у психічній реальності особистості набувають індивідуально-модифікованих форм. Означене підтверджено ще Б. Тепловим, який стверджував, що у жодному розділі психології не можна принципово відволікатися від питань про індивідуальні відмінності. Підходи до організації освітнього процесу, організація профорієнтаційного консультування та профвідбір, розроблення рекомендацій для удосконалення професійної діяльності, життєві стратегії – усе це потребує урахування індивідуальних особливостей людини.

Кожен наділений неповторною індивідуальністю. Індивідуалізація психічного світу людини – це реалізація індивідуальності. Усі впливи довкілля переломлюються через її внутрішній світ, набуваючи суб'єктивного змісту, смислу, особливостей. Розуміння себе, особливостей власної пізнавальної, емоційної, поведінкової, мотиваційно-потребової сфери уможливорює адекватну побудову свого життєвого простору. Водночас, ґрунтуючись на вмінні психологічного аналізу власних індивідуальних характеристик, можна зрозуміти деякі особливості поведінки та психічних властивостей іншого, можливості та необхідність їх врахування в освітньому процесі, професійній діяльності та повсякденному житті.

Ознайомлення з диференційно-психологічним підходом до інтерпретації психічних проявів є важливим етапом опанування студентами психологічними компетентностями. Головна мета навчальної дисципліни – поглиблене вивчення індивідуальних відмінностей психічного розвитку людини впродовж онтогенезу; детермінації, прояву своєрідності, індивідуальної варіативності психічних феноменів як на рівні окремої особистості, так і у групових процесах. Знання детермінації індивідуальних відмінностей, їх вияву дозволить психологу допомогти іншим зрозуміти себе, проаналізувати власний внутрішній світ, визначити пріоритетні шляхи індивідуального розвитку, життєвого шляху, розкрити власні потенційні можливості.

Мета реалізується розв'язанням таких завдань:

1. Ознайомлення з теоретико-методологічними засадами становлення індивідуальності особистості та відмінностей між групами людей як основи побудови стратегій психологічної допомоги.

2. Організація самостійної роботи студентів з метою вивчення наукових досліджень, фактів, закономірностей вияву індивідуальних відмінностей та відмінностей між групами.

3. Самостійний збір практичного матеріалу з проблем індивідуальних та групових відмінностей за тематикою практичних завдань, а також науково-дослідної роботи; проведення психологічних досліджень

Вибір змісту навчальної інформації визначений тими здатностями, яких повинен набути студент згідно зі Стандартом вищої освіти спеціальності 053 Психологія (2019). Йдеться про:

а) загальні компетентності: здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях; знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності;

б) фахові компетентності: здатність оперувати категорійно-поняттєвим апаратом психології; здатність до ретроспективного аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду розуміння природи виникнення, функціонування та розвитку психічних явищ; розуміння природи поведінки, діяльності та вчинків; здатність самостійно збирати та критично опрацьовувати, аналізувати та узагальнювати психологічну інформацію з різних джерел.

Результатом опрацювання змісту диференційно-психологічного знання повинні стати уміння: аналізувати та пояснювати психічні явища з позиції їх індивідуальної специфіки, ідентифікувати психологічні проблеми (труднощі) вияву індивідуальних і групових особливостей та пропонувати шляхи їх розв'язання; розуміти закономірності та особливості розвитку і функціонування індивідуальної своєрідності особистості та груп людей в контексті професійних завдань; для вирішення професійних завдань застосовувати сучасні уявлення про детермінанти становлення індивідуальності людини та зумовленість групових відмінностей груповими процесами, соціокультурними й етнічними чинниками; обґрунтовувати власну позицію, робити самостійні висновки за результатами дослідження індивідуальних психологічних особливостей людини та аналізу літературних джерел.

Практикум містить інформацію теоретичного та прикладного змісту. Теоретичні узагальнення кожної теми подані у вигляді основних навчальних елементів і категорій, які пропонуються студентам не лише для запам'ятовування, але і як опорні пункти, робота над якими допоможе цілісно сприймати кожен напрямок розгляду індивідуальної варіативності психічних явищ, а також питання для самоконтролю, основне завдання яких деталізувати уявлення про диференційно-психологічний аналіз загальнопсихологічних закономірностей і фактів. Основу практикуму становлять психологічні задачі та завдання для самостійної роботи, спрямовані на використання отриманих знань під час аналізу вияву індивідуальних відмінностей між людьми та групами людей. Також до кожної теми пропонується література, ознайомлення зі змістом якої сприятиме цілеспрямованому пошукові відповідей на проблемо-орієнтовані завдання. Кожній темі, передує невеликий тематичний словник основних категорій і понять. У Практикумі вміщено інструкції до практичних завдань. Їх виконання забезпечить набуття необхідних компетентностей у царині проведення диференційно-психологічного дослідження та інтерпретації його результатів. Виокремлено і роботу з текстами, що містять теоретичні узагальнення та результати емпіричних досліджень, проведених з урахуванням диференційно-психологічного контексту.

Робота з Практикумом допоможе визначити місце знань з диференційної психології у системі людинознавства і можливості їх використання у практиці роботи психолога.

Галян О. І., д. пед. наук, професор

Тема 1. Предмет, історія та основні напрямки диференційної психології

Диференційна психологія – галузь психології, що вивчає психічні відмінності між окремими індивідами та групами, зокрема види та прояви цих відмінностей, їх характеристики, причини та наслідки (differential psychology).

Предмет диференційної психології – генеза і розвиток індивідуальної варіативності психічних явищ.

Термін «диференційна психологія» був введений у 1900 р. В. Штерном.

Індивідуальність – поняття, що позначає в експериментальній психології унікальний набір більш-менш стандартних психологічних якостей, властивих окремій людині (individuality, selfhood).

Індивідуальні відмінності – якісні та кількісні особливості структури, фізичних і психічних процесів, станів та властивостей, які відрізняють людей один від одного (individual differences).

Основні навчальні елементи та категорії

1. Підходи до проблеми відмінностей:

- *номотетичний підхід* (грец. νόμος – закон);
- *ідеографічний підхід*;
- *атрибутивна теорія* (лат. attributo – наділяю).
- *авторські концепції, теорії енциклопедичного характеру* (Л. Тілер, Л. Віллерман, Г. Мінтон, Ф. Шнейдер, К. Купер);
- *концепції, що визначаються авторською позицією стосовно методології аналізу психічних явищ* (В. Штерн, А. Анастасі, Б. Теплов, В. Небиліцин, Г. Айзенк, В. Мерлін, Дж.Р. Ройс, А.Д. Пауелл, Дж. Ламіель);
- *спеціалізований аналіз конкретних психічних явищ:*
  - загальні і спеціальні властивості нервової системи (Б. Теплов);
  - психогенетичний аспект індивідуальних відмінностей (І. Равич-Щербо);
  - психобіологічні основи індивідуальності (В. Русалов);
  - дослідження характеру (О. Лазурський, Х. Петерсон та М. Селігман,);
  - дослідження здібностей (Е. Голубева, В. Дружинін, Г. Костюк, Б. Теплов, Л. Кронбах, E. Fleishman & C. Bartlett та ін.).

2. Види відмінностей:

- індивідуальні (виходять з аналізу загальнопсихологічних закономірностей);
- типологічні (власне диференційно-психологічні);
- групові (антропологічні – біологічні – соціальні науки).

3. Історія становлення диференційно-психологічного знання:

- *донауковий* (спостереження, накопичення фактів);
- *природничо-науковий* (виявлення загальних закономірностей під час експериментальних досліджень (Ч. Дарвін, Ф. Гальтон, А. Анастасі, Б. Теплов та ін.);
- *формування гуманітарної парадигми в науці* (увираження унікальності, індивідуальної своєрідності досліджуваних феноменів).

4. Напрямки дослідження та диференційно-психологічна парадигма вивчення особистості;

- горизонтальний (варіативний, кореляційний);
- вертикальний (психографічний, порівняльний)

5. Статус диференційної психології в системі людинознавства (за О. Лібіним).

6. Завдання диференційної психології:

- впорядкувати накопичені експериментальні та теоретичні дані у відповідності з рівнями структури індивідуальності;
- визначити зони найбільшого і найменшого впливу тих чи інших індивідуальних виявів на різні форми людської активності;
- виявити специфіку прояву універсальних закономірностей у різних підсистемах індивідуальності;
- дослідити динаміку взаємодії найбільш стійких інтра- та інтеріндивідуальних характеристик особистості.

7. Структура індивідуальності.

8. Аспекти системного опису індивідуальних відмінностей (за О. Рибалко):

- онтологічний (закономірності співвідношення біологічного і соціального в структурі індивідуальності людини);
- хронологічний (хронологічні закономірності індивідуальних відмінностей);
- структурно-динамічний (закономірності якісних перетворень індивідуальних властивостей людини);
- каузальний (каузальні закономірності становлення індивідуальності).

Основні поняття: диференційна психологія, відмінності, індивідуальні відмінності, індивідуальність, типологічні відмінності, групові відмінності, диференційно-психологічна парадигма, номотетичний підхід, ідеографічний підхід, тип, стиль, риса.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Предмет диференційної психології.
2. Диференційно-психологічна парадигма у дослідженні людини.
3. Підходи до визначення індивідуальності.
4. Значення диференційної психології для діяльності психолога.
5. Зміст цілей і завдань диференційної психології.

Питання для самоконтролю

1. Визначення диференційної психології як науки.
2. Етапи становлення диференційно-психологічного знання.
3. Розкрити предмет диференційної психології.
4. Індивідуальні, групові та типологічні відмінності між людьми.
5. Системний аналіз ієрархії індивідуальних відмінностей.
6. Змістова характеристика категорії «індивідуальність».
7. Структура і модель індивідуальності людини (психофізіологічний, психологічний, соціально-психологічний, екзистенційний та духовний рівні).
8. Місце диференційної психології у системі наукових знань.

9. Роль і місце знань індивідуальних відмінностей у професійній діяльності психолога.
10. Цілі диференційної психології.
11. Завдання диференційної психології.
12. Співвідношення загального та індивідуального у психіці людини.

Завдання для самостійної роботи

1. Скласти таблицю «Підходи до визначення індивідуальності та її структури».
2. Проаналізувати біографію видатної особистості.
3. Самоаналіз етапів власної біографії.

Психологічні задачі

Завдання 1

«В актах буття виявляється подвійним статус індивідуальності: вона виступає одночасно і як ціле, і як частина цілого» (Л. Дорфман).

Поясніть твердження дослідника.

Завдання 2

На основі теорії інтегральної індивідуальності (В. Мерлина) Л. Дорфман розробив концепцію метаіндивідуального світу. Базовою характеристикою, що розкриває сутність і своєрідність метаіндивідуального світу, є *подвійність його якісної визначеності*. Індивідуальність та її світ взаємодіють між собою одночасно як самостійні системи і як підсистеми один одного. Цим і зумовлюється подвійність якісної визначеності метаіндивідуального світу. Ця подвійність одержує свій подальший розвиток у феноменах, які дослідник позначив поняттями *втілення і перетворення*.

Розкрийте особливості метаіндивідуального світу і сутність феноменів втілення і перетворення у його структурі.

Завдання 3

«Виокремлення закономірностей поєднання індивідуальних рис конкретних людей має в науковій психології різні стратегії та результати. З одного боку, індивідуальністю людини можна вважати саме сукупність, набір її психічних властивостей і якостей як окремих елементів, що складають сумарно визначений клас. Результатом класифікації індивідуальностей будуть різні набори індивідуальних рис, об'єднаних за законами статистики... З іншого боку, індивідуальність визначається як тип – цілісна структура, усередині якої кожна конкретна властивість і якість людини одержує закономірне пояснення». (*цит.: М'ясоїд П. Задачі з курсу загальної психології. К.: Вища шк., 2000. 183 с.*)

Який з цих підходів, на вашу думку, увиразнює системний підхід до визначення змісту індивідуальності? Обґрунтуйте вибір.

Завдання 4

Підберіть у науковій літературі різні підходи до визначення індивідуальності. Проаналізуйте їх теоретичне підґрунтя.

Завдання 5

Індивідуальні відмінності між людьми багатопланові.

Назвіть напрямки виявлення індивідуальних відмінностей.

Завдання 6

«Кожен є індивідуальністю, і більшою або меншою мірою це усвідомлює. Однак, один радіє, що його зовнішність, манери, оцінки різко відрізняються. Інший – засмучений через те, що не може бути таким, як усі» (за Т. Титаренко).

Поясніть причини таких дихотомічних ставлень до власної унікальності, своєрідності, неповторності?

Завдання 7

Порівняйте запропоновані шляхи врахування індивідуальної своєрідності особистості. Поясніть переваги того чи іншого способу взаємодії.

1. Зміна власної поведінки відповідно до поведінки іншого.
2. Наслідування іншого.
3. Нівелювання індивідуальних відмінностей.
4. Адекватне сприймання, розуміння і побудова стратегії взаємодії.

Завдання 8

«Відмінності людей між собою багатопланові: це відмінності переконань й інтересів, знань і досвіду, можливостей і умінь, темпераменту і характеру. Проте функціонування психіки усіх людей підпорядковується загальним закономірностям, в усіх є пам'ять, емоції й інші психічні процеси, у своєму розвитку усі проходять загальні етапи розвитку, формуються загальні, типові людські прояви психіки. І навіть відмінності людей один від одного характеризуються визначеною усталеністю, у результаті ці відмінності теж можна виділити, описати, типізувати, узагальнити, тобто створюються наукові типології, знаходиться «загальне» навіть у відмінностях». (цит.: М'ясоїд П. *Задачі з курсу загальної психології*. К.: Вища шк., 2000. 183 с.)

Наскільки доцільним вважається типологічний підхід у диференційній психології, адже запропоновані науковцями класифікації, з одного боку, є досить широкими (під один тип підпадає безліч цілком різноманітних людей), а, з іншого боку, занадто вузькі (жодна людина ніколи в жодний тип цілком не укладається)?

Завдання 9

Для дедуктивного підходу принциповим є положення про те, що кожна конкретна людина здатна (подібно досліднику) на спробу зрозуміти об'єктивні закономірності свого індивідуального розвитку і використовувати їх як засіб опанування, керування ним.

Поясніть запропоновану тезу. Обґрунтуйте доцільність самопізнання і розуміння власного індивідуального розвитку.

Завдання 10

Відомо, що деякі риси індивідуальності оточення сприймає досить спокійно, наприклад, погано розвинену зорову пам'ять. Однак, відсутність емоційної спільності з іншим може призвести до несприйняття.

Якою мірою ми толерантні до індивідуальних відмінностей? Чому?

Завдання 11

Поясніть, як впливає на продуктивність взаємодії між людьми незнання, напівзнання або псевдознання як себе, так і інших.

Текст для опрацювання

В. Петухов

Типологія індивідуальності

«Різнманітними є психічні особливості людей, що досліджуються у диференційній психології. Однак усі вони – здібності й інтелект, темперамент і характер людини, риси її

особистості – володіють загальною фундаментальною характеристикою, а саме: глибоко індивідуальні. Індивідуальність людини є та сукупність психічних особливостей, що, взята як ціле, відрізняє її.

Виокремлення закономірностей поєднання індивідуальних рис конкретних людей має в науковій психології різні стратегії і результати. З одного боку, індивідуальністю людини можна вважати саме сукупність, набір її психічних властивостей і якостей як окремих елементів, що складають сумарно визначений клас. Результатом класифікації індивідуальностей будуть різні набори індивідуальних рис, які об'єднані за законами статистики та спостерігаються в емпірії з тією чи іншою частотою. З іншого боку, індивідуальність визначається як тип – цілісна структура, усередині якої кожна конкретна властивість і якість людини одержує закономірне пояснення. У результаті побудови типології виділяються якісно своєрідні типи індивідуальностей, співвіднесені між собою і принципово відмінні один від одного.

Способи виділення класів чи типів індивідуальностей розрізняються також за характером використовуваних критеріїв. Це можуть бути емпіричні критерії, отримані при аналізі й узагальненні конкретних дослідних даних. Як правило, емпірична класифікація будується індуктивно, шляхом закономірного переходу від окремих випадків до загального. Дедуктивний же спосіб побудови типології індивідуальностей – від загального до часткового – припускає теоретичне виділення її основних принципових ознак, відмінностей і потім – перевірку й обґрунтування отриманих типів на емпіричному матеріалі.

Загальні підходи до типології індивідуальності визначаються основними пізнавальними та практичними завданнями її вивчення. У цій темі розглядаються три відповідних їм підходи, відкриті в психологічній науці і прикладних галузях.

Перший з них пов'язаний з пошуком об'єктивних основ тих чи інших стійких поєднань психічних властивостей і якостей конкретних людей. Такою є власне пізнавальна задача вивчення індивідуальності. Як правило, спроби її пояснення виходять тут за межі власне психічних властивостей і спрямовані на встановлення їхньої відповідності особливостям організму – анатомічним і фізіологічним – даним природою. Наявність психотілесних відповідностей, якщо тільки вони доведені статистично, одержує своє практичне значення: знання про них може стати гарною опорою успішних професійних і міжособистісних відносин.

Другий підхід диференційно-психологічного дослідження полягає в тому, щоб описати всі можливі поєднання індивідуальних психічних рис. Адже знання про конкретні поведінкові реакції людини в тих чи інших соціально-життєвих ситуаціях необхідні для правильної організації взаємодії і спілкування між людьми. Визнання своєрідності й унікальності кожної людської індивідуальності – характерна риса цього підходу. Звичайно, обидва ці підходи є емпіричними, заснованими на безпосередньому досвіді, що і визначає виокремлення індивідуальних типів.

Третій підхід відповідає завданню усвідомлення, осмислення людиною власної індивідуальності. Він є теоретичним і полягає в дедуктивному виокремленні принципів побудови типології індивідуальностей. Власне, цей підхід може бути також названий філософським, адже тут виникає питання про те, чому емпірично визначені типи індивідуальності складаються саме так, а не інакше. Однак чиста теорія навряд чи мала би зміст при описі постійно мінливого психічного життя. Тому результати третього підходу – знання про принципові типи людської індивідуальності – показують статус тих реальних засобів, за допомогою яких люди можуть уявляти собі свої психічні особливості, типологічні відмінності від індивідуальності інших людей.

Кожний з названих підходів пов'язаний, головним чином, з вивченням одного з трьох основних рівнів індивідуальності: організму, соціального індивіда, особистості. Так, встановлення психотілесних відповідностей індивідуальних рис і причинно-наслідкових зв'язків

між ними спрямовано на визначення внеску успадкованих особливостей організму людини, які сприяють становленню її індивідуальності. Опис розмаїтості типових поєднань психічних рис, поведінкових реакцій і стосується, насамперед, прижиттєвих утворень і змін соціального індивіда. Розуміння принципів поділу індивідуальностей на типи дає людині засоби свідомого опанування своїм способом самовизначення, особистісного розвитку.

Названі підходи широко представлені в сучасній психології, однак кожен з них має свої оригінальні першоджерела.

1. Органічні передумови індивідуальності людини: будова тіла і характер.
2. Емпіричні класифікації індивідуальностей у психіатрії: основні види психопатій і акцентуацій характеру.

3. Принципи побудови типології характеру: теорія і практика дедуктивного підходу.

4. Індивідуальність людини і розвиток її особистості».

(Цит.: URL: <https://www.psychology-online.net/articles/doc-721.html>)

Тема 2. Методи диференційної психології

Принципи – вихідні положення певного вчення, теорії.

Методи – шляхи та прийоми наукового пізнання психічних явищ та їх закономірностей.

Предмет психодіагностики індивідуальних відмінностей – психічне у його різноманітних виявах.

Формальний підхід в осмисленні структури індивідуальності (лат. – *forma* – структура) – сукупність методів аналізу структури стійких універсальних властивостей людини.

Історично експериментальне дослідження індивідуально-психологічних відмінностей бере початок у роботах Ф. Гальтона, А. Біне.

Основні навчальні елементи та категорії

1. Принципи диференційно-психологічного аналізу психічних явищ:

- принцип реалізації формального підходу:

а) ієрархічність, б) інваріантність, в) координація взаємодії, г) індивідуальна єдність;

- принцип інтегрального аналізу;

- принцип взаємозв'язку інтра- та інтеріндивідуальних закономірностей;

- принцип взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників у детермінації відмінностей;

- принцип вимірювання і статистичної оцінки явищ, що вивчаються.

2. Методи диференційної психології (за Б. Ананьєвим):

Організаційні:

- лонгітюдний;

- комплексний;

- «поперечних» зрізів або порівняльно-віковий.

Емпіричні:

- обсерваційні (спостереження, самоспостереження);

- експериментальні (лабораторний, польовий, природний експеримент, констатувальний, формувальний експеримент);

- праксиметричні (грец. $\pi\rho\alpha\zeta\iota\varsigma$ – справа, діяння і $\mu\epsilon\tau\rho\epsilon\omega$ – вимірюю);

- біографічні;
- анкетування;
- бесіди, інтерв'ю;
- психодіагностичні.

Обробки даних:

Кількісні:

- визначення середньоарифметичного, коефіцієнта варіації;
- регресійний аналіз;
- дискримінантний аналіз;
- дисперсійний аналіз;
- кореляційний і факторний аналіз;
- таксономічний аналіз тощо.

Якісні:

- психологічна казуїстика;
- диференціація за типами, групами, варіантами розвитку.

Інтерпретаційні:

- генетичні (опис та інтерпретація генетичних зв'язків між фазами й рівнями розвитку);
- структурні (опис та інтерпретація взаємозв'язків між окремими параметрами розвитку).

3. Особливості психодіагностики індивідуальних відмінностей (вивчення інтраіндивідуальних властивостей на основі знання інтеріндивідуальних варіацій вияву).

Основні поняття: диференційно-психологічний аналіз, концепція, метод, психодіагностика, лонгітюдне дослідження, принципи психології, закони психології, інтерпретація.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Принципи диференційно-психологічного аналізу психічних явищ.
2. Концептуальний підхід до виокремлення методів дослідження індивідуальних відмінностей.
3. Особливості використання у вивченні індивідуальних проявів L-даних (отримані шляхом вивчення повсякденного життя людини (life)), Q-даних (отримані на основі питальників ()) та T-даних (отримані на основі аналізу результатів тестових досліджень (test)).
4. Психодіагностика індивідуальних відмінностей. Психогенетичні та лонгітюдні дослідження.
5. Інтерпретація результатів та пояснювальні концепції.

Питання для самоконтролю

1. Дія психологічних законів у формуванні структурно-функціональної цілісності індивідуальності.
2. Схарактеризувати принцип реалізації формального підходу при аналізі індивідуальних відмінностей.
3. Схарактеризувати принцип інтегрального аналізу.
4. Пояснити принцип взаємозв'язку інтра- та інтеріндивідуальних закономірностей.
5. Пояснити принцип взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників у детермінації відмінностей.

6. Схарактеризувати принцип вимірюваності та статистичної оцінки явищ, що вивчаються.

7. Проаналізувати принципи формального підходу у вивченні індивідуальності.

8. Класифікація методів дослідження.

9. Характеристика методів диференційної психології.

10. Психодіагностика індивідуальних відмінностей.

11. Психогенетичні та лонгітюдні дослідження.

12. Концептуальні підходи до інтерпретації результатів.

13. Статистичний аналіз явищ, що вивчаються.

Завдання для самостійної роботи

1. Підібрати самостійно ситуацію і проаналізувати реакцію не менше 3 людей на неї. Пояснити отримані результати (відмінності у реакціях або їх однотипність).

2. Заповнити «Формалізовану біографічну анкету» .

Психологічні задачі

Завдання 1

Як вказують дослідники (Б. Ананьєв, О. Рибалко), лонгітюдний метод дозволяє визначити діапазон вікової мінливості та індивідуальної варіабельності фаз життєвого циклу. Вивчення опосередкованих впливів, що діють у довгому ряді генетичних зв'язків між фазами розвитку, робить цей метод чи не основним у дослідженнях диференційно-психологічного спрямування.

У чому переваги використання лонгітюдного методу дослідження у порівнянні з іншими? Наскільки виправданою є його абсолютизація?

Завдання 2

Визначте особливості використання емпіричних методів для аналізу індивідуальної варіативності психічних функцій людини.

Завдання 3

Вкажіть групу методів, які містять прийоми узагальнювального характеру, спрямовані на теоретичний синтез та інтерпретацію статистично оброблених даних. Результати цієї роботи можуть бути представлені у психограмах, синтетичному описі онтогенезу життєвого шляху особистості, виявленні онтогенетичних закономірностей тощо.

Завдання 4

Обґрунтуйте ваш вибір найбільш адекватних методів вивчення індивідуальності.

Практичне завдання

Тема: Дослідження особистості біографічним методом

Мета: вивчення особливостей використання у дослідженні індивідуальності біографічних методів, складання характеристики на основі результатів анкетного підходу.

Матеріали та обладнання: формалізована біографічна анкета.

Питання для теоретичної підготовки: особливості розвитку і становлення особистості; самосвідомість особистості; особистісне зростання.

Інструкція: «Детальніше розкажіть історію вашого життя: в якій родині ви народилися, як пройшло ваше дитинство, якими є ваші ранні спогади? Бажано, щоб ви розповіли про час

навчання в школі. Хто були ваші друзі? Чим ви цікавилися? Як проводили вільний час? Розкажіть про те, що є для вас найцікавішим і важливим? Якими є ваші життєві плани».

Обробка результатів передбачає складання хронологічної таблиці особистісного розвитку.
Форма звітності: протокол дослідження, висновок.

Текст для опрацювання

Б. Ананьєв

Вікові («поперечні») зрізи та лонгітюдний метод вивчення онтогенетичної еволюції людини

«Сучасна наука вивчає людину багатьма методами з використанням сигналізаційної, реєстраційної та обчислювальної техніки. Так, наприклад, лише в одній психологічній науці використовуються чисельні обсерваційні, експериментальні, праксиметричні, діагностичні та математичні методи. Однак для вивчення особливостей індивідуального розвитку потрібна спеціальна організація комплексу цих методів шляхом поєднання методу так званих вікових поперечних зрізів (Cross-Sectional) з методом тривалого вивчення (Longitudinal).

... Попри різноманітність варіантів повздовжнього (лонгітюдного) методу, він може бути охарактеризований загальними рисами. Найголовніша з них, як підкреслює Р. Заззо, полягає у проведенні досліджень на одних досліджуваних або групах в ході їхнього онтогенетичного розвитку, тобто у регулярному і систематичному вивченні цих досліджуваних або груп в процесі їх еволюції.

Метод поперечних зрізів, навпаки, завжди передбачає вивчення різних індивідів однієї вікової групи. Р. Заззо відзначає суттєвий позитивний момент досліджень методом поперечних зрізів: встановлення меж норми окремих функцій з метою наступного порівняння з ними характеристик окремої дитини.

... Під час діагностики лонгітюдний метод обов'язково поєднується з методом поперечних зрізів. Він виступає важливим засобом уточнення діагностики. Самостійна цінність лонгітюдного методу полягає, як відзначає Р. Заззо, у можливостях розв'язання двох проблем: 1) передбачення подальшого ходу психічної еволюції, наукового обґрунтування психологічного прогнозу і 2) встановлення генетичних зв'язків між фазами психічного розвитку... Нарешті, що особливо важливо, лонгітюдний метод дозволяє визначити діапазон вікової мінливості та індивідуальної варіабельності фаз життєвого циклу, що складає основу диференційованого управління процесом розвитку...» (Цит.: Ананьєв Б. *Избр. психол. труды: в 2 т. М., 1980. Т.1.*)

Тема 3. Джерела індивідуальних відмінностей. Людина як біосоціальний феномен

Біологічний підхід у дослідженні індивідуальності – пошук джерел особливостей поведінки у різних структурах організму (гени, ендокринна система, мозок, нервова система в цілому).

Онтогенетика – наукова галузь, що досліджує вклад генотипових і середовищних чинників у розвиток індивідуальних особливостей.

Соціалізація – процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду (socialization).

Основні навчальні елементи та категорії

1. Наукові підходи до природи індивідуальних відмінностей:

- психологія розвитку;

- психофізіологія;
- психогенетика.

2. Спектр характеристик, що розкривають дослідники, вивчаючи біологічне в людині:

- спадковозакріплені;
- конституціональні;
- функціональні;
- морфологічні;
- нейрофізіологічні;
- біохімічні;
- фізіологічні.

3. Структура індивідних властивостей.

4. Диференційна психофізіологія у системі знань про індивідуальні відмінності:

- *допавловський період* (гуморальні теорії темпераменту Гіппократа-Галлена, соматичні теорії Е.Кречмера, У.Шелдона, С.Стівенса);
- *павловський період* (дослідження особливостей функціонування нервової системи; ортодоксальний умовний рефлекс);
- *школа Теплова-Небиліцина* (ускладнення структури нервових процесів; відкриття феномену парціальності);
- *дослідження П. Анохіна* (мозкова інтеграція нервових процесів, уточнення предмету диференційної психофізіології (механізми становлення в розвитку індивідуальності людини як системи));
- *сучасний етап* (виявлення аспектів індивідуальної психіки – формальний і змістовний; проблема типологія психофізіологічних основ індивідуальності людини).

5. Методичні підходи у диференційній психофізіології:

- зіставлення фізіологічних і психологічних параметрів, отриманих у незалежних експериментах;
- вивчення змін фізіологічних функцій під час різних видів діяльності.

6. Основні підходи у диференційній психофізіології:

- дослідження окремих властивостей, а не типів ВНД;
- визнання у властивості багатьох виявів, що утворюють синдром;
- виокремлення у синдромі основного показника найбільш значущого для конкретної властивості;
- відмова від оцінювального підходу до властивостей нервової системи, від визнання слабкості та інертності негативними властивостями.

7. Спеціальна теорія індивідуальності В. Русалова.

8. Теорія інтегральної індивідуальності В. Мерліна.

9. Функціональна асиметрія півкуль головного мозку.

10. Співвідношення біологічного і соціального у розкритті індивідуальних відмінностей. Глобальні рівні індивідуальності (фізіологічний і психологічний).

11. Взаємодія середовища і спадковості (біогенетичні, соціогенетичні теорії, двохфакторні теорії, вчення про вищі психічні функції).

12. Процеси соціалізації та індивідуалізації особистості:

- соціалізовані форми вибору;
- соціальний статус особистості;
- соціальна роль особистості;
- рівень розвитку індивідуальності.

13. Ситуативні детермінанти індивідуальних відмінностей (за О. Лібнім)

Основні поняття: організм, біогенез, індивідні відмінності, фізична зрілість, вікова мінливість, психофізіологічні властивості, онтогенетика.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Видова специфіка біологічного в розвитку людини.
2. Роль психології розвитку, психофізіології та психогенетики у розкритті питань індивідуальних відмінностей між людьми.
3. Проблема співвідношення генотипового і середовищного – методологія у розкритті основних питань індивідуального розвитку в онтогенезі.

Питання для самоконтролю

1. Унікальність та своєрідність біологічного в людині.
2. Вплив біологічної організації людини на становлення її соціальної сутності.
3. Розуміння онтогенезу індивідної організації людини на основі системного підходу.
4. Здобутки психофізіології, її завдання і система поглядів.
5. Основні положення спеціальної теорії індивідуальності В. Русалова.
6. Теорія інтегральної індивідуальності як модель системного дослідження.
7. Історія вивчення функціональної асиметрії. Розвиток асиметрії в онтогенезі. Спеціалізація лівої і правої півкуль.
8. Сучасне розуміння спадковості і середовища у диференційній психології.
9. Моделі взаємодії середовища і спадковості в інтелектуальних здібностях (експозиційна, ідентифікаційна).
10. Ортогенетична концепція Х. Вернера як одна з спроб примирення прихильників біогенетичних та соціогенетичних концепцій.
11. Ситуативні детермінанти індивідуальних відмінностей.

Завдання для самостійної роботи

1. Підібрати матеріал, що відображає соціогенний аспект індивідуальних особливостей людини (сприймання і оцінка нею оточуючого; вплив культури та субкультури на становлення індивідуальності; особливості її світобудови тощо).
2. Охарактеризувати типи генотип-середовищної кореляції (Егорова М., Марютина Т. Онтогенетика индивидуальности человека. *Вопросы психологии*. 1990. № 3. С. 9-17.).
3. Написати есе: «Думка «я не такий, як усі» – норма чи патологія?»

Психологічні задачі

Завдання 1

«Понад 2000 років тому Гіппократ пояснював індивідуальні відмінності між людьми співвідношенням рідин, що входять до їхнього організму. У першій половині ХХ сторіччя було відкрито залежність таких відмінностей від властивостей нервової системи людини і тварин. У світлі цих даних пояснення Гіппократа здавалося помилковим. Проте з'являються повідомлення про зв'язок індивідуальних відмінностей зі станом гормональної системи та обмінних процесів організму». (цит.: М'ясоїд П. *Задачі з курсу загальної психології*. К.: Вища шк., 2000. 183 с.)

Чи мав рацію Гіппократ? Що становить основу індивідуальних відмінностей між людьми?

Завдання 2

Проаналізуйте наукові і псевдонаукові факти у розумінні співвідношення біологічного і соціального у структурі особистості.

Матеріал. Пакет інформації з науковими і псевдонауковими фактами.

Пакет інформації.

1. В Індії в 1920 р. знайшли двох дівчаток, що жили у вовчому лігвищі. Їх помістили в дитячий будинок. Молодша з них, їй було 2 роки, незабаром померла, а старша, котрій було 8 років, прожила 18 років у людському суспільстві. Спочатку вона поводитися, як вовчечка: воду хлєптала, їжу не брала з рук, а їла з підлоги, на людей ричала, оцирялася, один раз покусала дитину, коли та до неї наблизилася; в ночі вила, боялася вогню, одяг із себе зривала навіть у холодний час. Каміла (так назвали дівчинку) ходила на четвереньках, випрямлятися почала лише через 3 роки, а перших навичок ходьби на пальцях набула до 13–14 років, але бігала, як і раніше, на четвереньках.

Перше слово вона вимовила через 2 роки, ще через 2 роки знала вже 6 слів, до 15 років її словник уключав 45 слів, а в 16 років Каміла вивчила близько 100 слів і могла говорити короткими фразами. У 18-літньому віці її розумовий розвиток відповідав рівню 4-літньої дитини.

2. Італійський психіатр і криміналіст Чезаре Ломброзо (1836–1909 р.) стверджував, що спадково-злочинний тип самою природою призначений до здійснення злочину, його можна заздалегідь виявити за визначеними фізіологічними ознаками (наприклад, гострий кут обличчя). Він вимагав стосовно осіб, що володіють цими ознаками, застосовувати заходи соціального захисту – від висилки на незаселені острови до смертної кари – заздалегідь, не чекаючи, поки вони вчинять злочин.

Ідеї ломброзіанства здійснювалися на практиці фашизмом у вигляді примусової стерилізації нібито біологічно неповноцінних осіб і геноциду – винищення груп населення за расовими ознаками.

3. «Чи вдасться індивіду на кшталт Рафаеля розвинути свій талант, – це цілком залежить від попиту, що, своєю чергою, залежить від поділу праці і від породжених ним умов освіти людей».

4. Педагог і психолог К. Ушинський дав своїй педагогічній антропології найменування «Людина як предмет виховання», вважаючи виховання вирішальним чинником формування людини, що, однак, не є «чистою дошкою» і не пасивно підпорядковується вихователям.

5. Відомий етнограф Маргарет Мід на одному з островів Тихого океану знайшла туземців, що жили зовсім ізольовано від іншого світу. У цьому племені ні діти, ні дорослі не знали ляльок. Привезені етнографом і роздані дітям ляльки однаково зацікавили і хлопчиків, і дівчаток. Але всупереч, здавалося б, логіці, дівчатка швидко охолонули до ляльок, водночас хлопчики продовжували грати ще з більшим захопленням.

Своєрідність побуту цих остров'ян полягала, між іншим, у тім, що головні турботи по догляду за дітьми і їхнє виховання за звичаєм покладалися на більш вільних чоловіків, жінки ж завжди були зайняті добуванням і готуванням їжі.

6. Історики розповідають, що один єгипетський фараон вирішив довідатися, яка мова є найдавнішою. Для цього він повелів старому пастуху виховувати двох немовлят у горах, далеко від людей, і ніколи не вимовляти в їхній присутності жодного слова. Фараон вважав, що без впливу мови оточуючих у дітей повинна з'явитися «уроджена мова», тобто та, на якій говорили їхні далекі предки.

7. У близнюків навіть у тих випадках, коли спостерігалася значна подібність у фізичному і розумовому розвитку, у рисах характеру подібності не було. Мюллер (1925) вивчав двох дорослих близнюків, що жили окремо з двотижневого віку. Він знайшов, що між ними була значна подібність у розумовому розвитку і не було подібності в характері.

Між монозиготними близнюками спостерігається більша подібність, ніж між дизиготними. Це особливо стосується успадкування патологічних рис (Тулера, 1965).

8. К. Бюллер (психолог XX ст.) уявляв психічний розвиток у ранньому дитинстві як процес цілісний, єдиний у своєму внутрішньому ритмі, що має спонтанний перебіг, нічим принципово не відрізняється від розвитку, властивого тварині: дитина повторює основні стадії психічного розвитку тварин. Недарма з легкої руки К. Бюллера ранній вік одержав у 20-30-х рр. XX ст. крилату назву «шимпанзе-подібного віку».

9. Відомий англійський дослідник Ф. Гальтон вивчав найвизначніших учених і політичних діячів свого часу з метою виявити причини появи на світ талановитих і геніальних людей. Виявилось, що серед блискучих розумів було чимало родичів. Сам Ф. Гальтон був двоюрідним братом Ч. Дарвіна. Висновки зі своїх досліджень він виклав у книгах «Спадковий геній» і «Спадковість таланту, його закони і наслідки». Пізніше, у 1884 р., на Лондонській міжнародній виставці, він провів грандіозний на той час експеримент – обстежив близько 10 тис. людей – і підтвердив раніше зроблені висновки. В анкеті, що заповнювали досліджувані, не були включені пункти про освіту, склад родини і її доходи, умови життя в період дитинства і молодості, спосіб життя батьків тощо.

10. Завдання з поліпшення людського роду варто вирішувати, на думку Ф. Гальтона, таким же шляхом, яким виводяться нові породи тварин, тобто за допомогою добору відповідних пар для шлюбу впродовж декількох поколінь. Так з'явився на світ новий напрямок у науці – як його називав Ф. Гальтон, «євгеніка».

Завдання 3

«Психіка, з погляду матеріалістичної психології, – це відображення об'єктивно існуючої реальності. Звідси випливає, що зміст психіки людини вичерпується її оточенням і тому може бути пояснений виходячи з тих умов, у яких вона перебуває. З цього визначення також

впливає, що психіка сама собою нічого не вносить у відображення зовнішнього світу. Проте все це не узгоджується бодай з тим, що важко знайти двох людей, ідентичних за психічним складом». (цит.: М'ясоїд П. *Задачі з курсу загальної психології*. К.: Вища шк., 2000. 183 с.)

На скільки правильною є запропонована теза? Відповідь обґрунтуйте.

Завдання 4

З моменту народження, вказували Д. Ельконін і М. Лісіна, у дитини існує схильність до соціального розвитку, до засвоєння різноманітних впливів соціального середовища.

Поясніть думку Р. Зазо про те, що соціальний характер людини передбачений її спадковістю; людина соціальна генетично.

Завдання 5

За даними досліджень, мислення нашого сучасника і людини далекого минулого, представника Сходу і Заходу, розвиненої і нерозвиненої цивілізації, мешканця мегаполісу і віддаленого села має певні відмінності. Кожен буде дещо по-іншому сприймати і пояснювати події, до яких причетний.

Які чинники зумовлюють такі відмінності? Як ці дані характеризують психіку?

Завдання 6

«У пошуках оптимального середовища життя людина нерідко звертається до ідеалів індивідуалізму і колективізму. В індивідуалізмі, напевно, вона втілює прагнення звільнитися від тягаря соціальних норм; ізольованість від довколишніх, самотність видаються їй ідеалом людського існування. Колективізм – протилежна тенденція: у групі людина знаходить захист від самотності, поєднуючи своє життя з життям певної організації, адже немає причин для страху перед самотністю там, де відповідальність за життя беруть на себе інші. І чим масштабнішою, згуртованою і результативнішою за своїми досягненнями є така організація, тим краще почувається у ній людина. Проте життя в організації не рівнозначне спілкуванню людини з людиною й особливо її діалогу з самою собою. Вона не звільняється від самої себе, і це знову штовхає її до ідеалів індивідуалізму. Проблема «індивідуалізм–колективізм» не знаходить розв'язання». (цит.: М'ясоїд П. *Задачі з курсу загальної психології*. К.: Вища шк., 2000. 183 с.)

Чому? Чи здатна людина вийти за межі цієї проблеми?

Завдання 7

Проаналізуйте зміст соціальних явищ та наслідки соціальних впливів на становлення індивідуальності.

Завдання 8

Дослідження М. Бобневої щодо соціально-нормативної поведінки особистості показали, що при виборі поведінкових стратегій діє принцип співвідношення (ієрархії) цінностей, ставлень, соціальних експектацій. Виокремлення дослідницею ідеальних і проміжних типів нормативних рішень, вказує на існування великої варіабельності нормативних структур як типів нормативної поведінки.

Поясніть необхідність опису основних і проміжних типів при вивченні індивідуальних відмінностей.

Завдання 9

На думку О. Лазурського, індивідуальність людини визначається не тільки своєрідністю таких її внутрішніх психічних процесів, як особливості пам'яті, уяви, уваги тощо, але й її

ставленням до оточуючих явищ, – тим, як кожна людина реагує на ті чи інші об'єкти, що вона любить і ненавидить, чим цікавиться і до чого байдужа.

Поясніть концепцію науковця. Розкрийте роль соціальних чинників у становленні індивідуальності людини.

Завдання 10

«Логіка розвитку соціально-психологічної науки підвела дослідників до усвідомлення необхідності визнання того незаперечного факту, що неможливо адекватно вивчати особистість, пояснювати своєрідність її складних життєвих проявів поза тим соціальним і психологічним оточенням, у якому вона живе і розвивається. А таким оточенням чи середовищем, насамперед є саме мала група». (цит.: М'ясоїд П. *Задачі з курсу загальної психології*. К.: Вища шк., 2000. 183 с.)

Розкрийте вплив малих груп на становлення індивідуальної своєрідності особистості.

Завдання 11

«У первісному суспільстві людина була нерозривно зв'язана зі своїм родом, і цей зв'язок визначав її життя від народження до смерті. За доби феодалізму людське життя залежало від належності до того чи іншого класу. За середньовіччя життя людини суворо регламентувалося з боку релігії. І лише доба Відродження відкрила можливості для самореалізації, коло яких з часом розширилося». (цит.: М'ясоїд П. *Задачі з курсу загальної психології*. К.: Вища шк., 2000. 183 с.)

Що лежить в основі життєвого шляху людини? Чи має життєвий шлях власну логіку?

Практичне завдання

Тема: Діагностика типу емоційної реакції на впливи стимулів довкілля (В.Бойко).

Мета: дослідження типу емоційної реакції, що визначає формулу перетворення енергії.

Матеріали та обладнання: бланк методики, таблиця результатів (див. додаток, табл. 3).

Питання для теоретичної підготовки: процес соціалізації особистості (механізми, чинники, інститути, етапи), емоційні стани.

Інструкція: «Із запропонованих варіантів відповідей – «а», «б» або «в» вибрати той, що найбільше відповідає вашій поведінці. Будьте відвертими».

Обробка результатів проводиться на основі поданої у додатках інтерпретації.

Форма звіту: протокол дослідження, інтерпретація результатів, висновок.

Текст для опрацювання

«... Дослідження індивідуальних особливостей пов'язане з розв'язанням двох завдань. По-перше, з визначенням і вивченням їх стійких форм і, по-друге, з поясненням їх походження. Причини формування індивідуально-специфічних характеристик психіки досить різноманітні – від специфіки взаємодії матері з новонародженою дитиною до місця людини у колективі та суспільстві загалом. Розгляду цих причин присвячена психологічна література, власне про психологічні та соціально-психологічні чинники, що формують людську індивідуальність. Однак можливий і інший підхід – підхід з позицій «біологічного і соціального в людині».

Деякі слова про постановку проблеми. Аналізуючи філософську, психологічну, фізіологічну, медичну літературу, легко виявити, що проблема «біо-соціо» ставиться як співвідношення або біологічного і соціального, або вродженого і набутого, або генотипового і середовищного. Більш детальний розгляд цих формул приводить до висновку, що в галузі

психології та психофізіології єдиною парадигмою, яка дозволяє здійснити експериментальне дослідження індивідуальності, є остання пара понять. Обґрунтування цього таке.

У формулі «біологічне і соціальне» дуже широкий об'єм першого поняття. Говорячи про біологічне, різні дослідники враховують широкий спектр характеристик різного рівня: спадково закріплені конституційні ознаки, стан здоров'я, функціональні, морфологічні, біохімічні, фізіологічні особливості різних систем людського організму...

Друга формула – чіткіша. Однак, по-перше, змінні, що входять у неї, необов'язково незалежні. Вроджене може бути і набути у внутрішньоутробному періоді; в цьому випадку розвести вроджене і набути у мінливості психофізіологічних і психологічних ознак навряд чи вдасться. По-друге, якщо визначати вроджене як “те, що є при народженні” (В. Макк'юсік), то ясно, що більшість психологічних і психофізіологічних ознак у формі, яка піддається надійній діагностиці, у цей момент ще не представлені, а ті, які можна зареєструвати (ЕЕГ, викликані потенціали, загальну активність), характеризують лише конкретний (досить короткий) етап онтогенезу.

Тому третя формула – «генотипове і середовищне» – видається для експериментального вивчення оптимальною. Вона містить два незалежних поняття, які мають у сучасній науці досить чіткий зміст і визначені методи дослідження...

Ось чому, на наш погляд, проблему «біологічне і соціальне в людині» доцільно обмежити формулою «генотипове і середовищне». При цьому необхідно розуміти, що йдеться про роль спадкового і середовищного не в історичному становленні психіки людини, а у міжіндивідуальній варіативності психологічних ознак...

... Людина, включена у різні системи, може виявлятися і відповідно розглядатися як носій природних або соціальних якостей (В. Кузьмін)...

Саме роль генетичної та середовищної мінливості у формуванні фенотипової різноманітності психологічних і психофізіологічних особливостей людини є предметом досліджень в галузі, яка стоїть на межі між генетикою і психологією (точніше, диференційними психологією і психофізіологією), яка позначається як психогенетика...» (*Цит.: Роль среды и наследственности в формировании индивидуальности человека / под ред. И. Равич-Щербо М.: Педагогика, 1988. 336 с.*)

Н. Каліна

Особистість у суспільстві та індивідуальність у культурі

«Проблема особистості становить один з найцікавіших та значних аспектів самосвідомості сучасності. А от життя та діяльність людини не стільки в суспільстві, скільки в системі культури рідко коли є предметом суто психологічного дослідження, частіше вони вивчаються в історико-філософській традиції. Завдяки цьому питання методологічної рефлексії проблеми чи змістовне висвітлення активності особистості у конкретну історичну та культурну епоху розроблене значно ширше, ніж соціально-психологічні аспекти аналізу культурної детермінації людського життя.

Культура неоднаково детермінує особисте та індивідуальне в людині. Радянська психологія традиційно вивчала особистість у суспільстві, і ця проблема досить глибоко проаналізована в працях багатьох вітчизняних вчених. Тепер же ми все більше цікавимося індивідуальністю, яка живе і діє у певній культурі, в конкретний час і в рамках сталої лінгвокультурної спільності. Безпосереднє самовиявлення суттєвості особистості в системі суспільних відносин слід відрізнити від явища (що вказує на приховану сутність) індивідуальності як внутрішнього світу людини, її духовності. Ця остання у своїх вищих проявах досить далеко відстоїть від безпосереднього суспільного складу. Конкретним прикладом такої дихотомії може бути порівняння віршів Павла Тичини з поетичною творчістю Василя Стуса.

Психологічним механізмом функціонування особистості в суспільстві є соціальний інтелект, який забезпечує успішність її взаємодії з іншими людьми. Соціальний інтелект впливає на соціальний статус особистості, забезпечує її успішність та розквіт. Розвинений соціальний інтелект, акумулюючи досвід соціальних взаємодій, оптимально функціонує в режимі активного пошуку інформації та з необхідністю виявляє себе у критичних, екстремальних життєвих ситуаціях. Проведений нами протягом останніх п'яти років психологічний аналіз структури соціального інтелекту дозволив не тільки виділити низку теоретичних конструктів, релевантних цільовим функціям цього феномену, але й розробити на цій основі ефективну методику діагностики рівня розвитку соціального інтелекту (методика СОІНТ). Ми одержали досить цікаві дані про рівень соціального інтелекту у різних верствах та професійних групах суспільства.

Прояви індивідуальності в ментальному універсумі культури релевантні соціальній активності особистості в системі суспільних відносин. Категорію ментальності для характеристики соціально-психологічних явищ використовують недавно, і до неї вдаються переважно історики, закликаючи психологів вивчати історію ментальностей як «соціально-психологічних настановлень, засобів сприймання, манери мислити та відчувати» (А. Гуревич, 1989). Ментальність як культурна зумовленість змісту психіки, як власне психічне в рамках конкретної лінгвокультурної спільності – це те, що може вивчати психолог, якщо від всього культурного універсуму відняти тексти (= носії сенсів) та матеріальні пам'ятки (артефакти), що традиційно є предметом дослідження істориків.

Ментальні елементи та структури мало усвідомлюються, їх важко відтворити в словах і поняттях мови. У психосемантиці їх описують під назвою суб'єктивних семантичних просторів. Карл Густав Юнг дослідив їх як архетипові структури та символи лібідо. Саме вони створюють згідно із влучним зауваженням Ю. Лотмана, «мерехтіння сенсів», завдяки чому ми розуміємо контекст. Взаєморозуміння в процесі саморозкриття, вербалізація глибинних структур висловлювання, багатозначність, іронія – ось деякі феноменологічні прояви ментальних структур у процесі спілкування. Ідеї на рівні ментальності до певної міри можуть бути протиставлені соціальному інтелекту в рамках бінарних опозицій «інтуїтивне – раціональне», «неявне – відрефлексоване», «інтерпретоване – верифіковане», «мінливе – чітко визначене».

Детерміноване суспільством мислення лежить в основі соціально-типової активності особи, тоді як поведінка і самовияв індивідуальності (спонтанний, непередбачений, надситуативний) зумовлений ментальністю і разом з тим породжує, формує її в миті творчого осявання. Взаємодія соціального інтелекту та глибинних ментальних структур і становить внутрішнє психологічне забезпечення складної динаміки індивідуальних та особистісних проявів людини у просторі культури та історії». (Цит.: Каліна Н. *Особистість у суспільстві та індивідуальність у культурі. Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості*. Луцьк, 1994. Ч.1. С.76-78.).

Тема 4. Темперамент як властивість індивідуальності

Темперамент – закономірне співвідношення стійких індивідуальних особливостей, що характеризує різні сторони динаміки психічної діяльності

Основні навчальні елементи та категорії

1. Темперамент як індивідуальна характеристика.

2. Соматичні типології темпераменту.

- типологія К. Сіго;
- типологія Е. Кречмера;
- типологія В. Шелдона.

3. Психологічні теорії темпераменту.

- темпорально-енергетична типологія О. Гросса;
- регулятивна теорія темпераменту Я. Стреляу;
- параметри темпераменту за В. Мерліним;
- типи темпераменту В. Белоуса.

4. Структура темпераменту в теорії В. Русалова.

Основні поняття: темперамент, типи темпераменту, тип вищої нервової діяльності, темпераменти почуттів, темпераменти діяльності, ендоморфний, ектоморфний, мезоморфний, вісцеротонік, соматотонік, церебротонік, астеник, атлетик, пікнік, предметна та соціальна ергічність, предметна та соціальна пластичність, предметний та соціальний темп, предметна та соціальна емоційність.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Історичний аспект вивчення природи темпераменту.
2. Типи вищої нервової діяльності та темперамент.
3. Сучасні підходи у психології та диференційній психофізіології до розуміння структури темпераменту.

Питання для самоконтролю

1. Темперамент як індивідуальна характеристика та природна основа особистості.
2. Еволюційна сутність та психологічний зміст темпераменту.
3. Психологічні теорії темпераменту.
3. Структура темпераменту в теорії В. Русалова.

Завдання для самостійної роботи

1. Дослідити властивості власного темпераменту за методикою «ОСТ» та методикою діагностики темпераменту Г. Айзенка. Прокоментувати отримані результати.

Психологічні задачі

Завдання 1

Проаналізуйте, чи завжди можлива взаємодія між людьми різних типів?

Завдання 2

І. Павлов відкрив властивості нервової системи (силу, врівноваженість і рухливість) – підґрунтя індивідуальних відмінностей між тваринами і людьми. Шляхом певного поєднання цих властивостей він виділив чотири типи нервової системи, що дало змогу підвести фундамент під відомі ще давнім грекам чотири типи темпераменту: холеричний, флегматичний, меланхолічний і сангвінічний. Проте Павлов не міг не знати, що з трьох властивостей можна отримати не чотири, а 24 поєднання і, отже, 24 типи нервової системи (темпераменту).

Чому Павлов обмежив число таких поєднань? Чи не було це його помилкою?

Завдання 3

Головне положення своєї теорії темпераменту німецький психолог Е. Кречмер висловив так: «Темпераменти складають ту частину психічного, яка, ймовірно гуморальним шляхом, полягає в кореляції з будовою тіла... При цьому ми не повинні думати односторонньо про кров'яні залози у вузькому розумінні, а про хімізм крові, який загалом зумовлюється великими внутрішніми залозами й, зрештою, кожною тканиною тіла».

Чи відповідає ця теорія сучасним уявленням про темперамент? Чи пояснює вона його природу?

Практичне завдання

Тема: Виявлення деяких особливостей вищої нервової діяльності (ВНД) людини

Мета і завдання: в асоціативному експерименті виявити деякі особливості ВНД – рухливість, інертність, силу нервових процесів; співвідношення першої та другої сигнальних систем.

Матеріали та обладнання: секундомір, аркуш паперу, олівець.

Питання для теоретичної підготовки: особливості психічних функцій. Типологічні особливості вищої нервової діяльності людини.

Інструкція: у відповідь на запропоноване слово-стимул запишіть будь-яке слово, що вам згадалося.

Обробка результатів. За тривалістю латентних періодів визначається рухливість нервових процесів досліджуваного. Прийнято, що середня тривалість латентного періоду менша за 3 сек., підтверджує добру рухливість. Постійне подовження латентних періодів наприкінці досліду свідчить про швидку втомлюваність нервових клітин, тобто слабкість нервових процесів.

Повторення однакових відповідей характеризує інертність нервових процесів. За співвідношенням конкретних чи абстрактних понять у відповідях роблять висновок про перевагу у вищій нервовій діяльності досліджуваного художнього або абстрактного типу.

Форма звітності: протокол дослідження, висновок.

Тема 5. Психологія характеру

Характер – набуті в конкретних соціальних умовах загальні способи взаємодії особистості із середовищем, що складають тип її життєдіяльності. Термін характер в психологію вперше ввів німецький філософ Ю. Банзен, (Bahnsen J.F.A., 1867) (disposition, temper, character).

Основні навчальні елементи та категорії

1. Структура характеру:

- залежність між його окремими рисами;
- система ставлень особистості;
- підструктури характеру (світогляд, переконання, узагальнені навички поведінки і діяльності);
- спрямованість особистості;
- акцентуації рис.

2. Природні і соціальні передумови характеру.

3. Характерологічні типології у диференційній психології:

- типи характеру (гармонійний цілісний; внутрішньо конфліктний, але зовнішньо узгоджений; конфліктний, із зниженою адаптацією; варіативний);
- типологія характеру у працях О. Лоуена;
- типи характерів за К. Хорні;
- типологія Е. Фромма;
- європейська традиція характерології.

4. Характер як індивідуальний життєвий стиль

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Базові компоненти характеру.
2. Характер у структурі індивідуальності.
3. Типологія характеру.

Питання для самоконтролю

1. Характер як індивідуально-типологічні особливості особистості.
2. Властивості та підструктури характеру.
3. Риси та типології характеру.
4. Умови формування індивідуально неповторних рис характеру.
5. Акцентуації характеру.
6. Характер як індивідуальний життєвий стиль.

Основні поняття: характер, система ставлень, симптомокомплекси, риси характеру, типи характеру, акцентуації, соціальний характер, індивідуальний характер, національний характер.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначити власний тип характеру
2. Довести, що характер одночасно є і стійким, і змінюваним

Психологічні задачі

Завдання 1

«Характер можна вивчати, відшуковуючи загальні закономірності його формування і функціонування, що дасть змогу, наприклад, створити класифікацію характерів. Інший шлях ґрунтується на дослідженнях індивідуальних характерів, що дає можливість описати та зрозуміти кожен конкретний випадок. Та все ж феноменологія характеру відома не з наукових досліджень, а з життєвих понять.

Який шлях має перевагу над іншим?» (цит.: М'ясоїд П. Задачі з курсу загальної психології. К.: Вища шк., 2000. 183 с.)

Завдання 2

Характер – прижиттєве надбання особистості, яка включається у систему суспільних відносин і тим самим набуває власної індивідуальності.

Поясніть роль соціальних умов у формуванні характеру і становленні індивідуальності людини.

Завдання 3

«Східна мудрість говорить: «Посієш вчинок – пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю».

Про яку закономірність становлення характеру тут йдеться?» (цит.: М'ясоїд П. Задачі з курсу загальної психології. К.: Вища шк., 2000. 183 с.)

Завдання 4

Що вам відомо про залежність між звичним виразом обличчя людини та її характером?

Практичне завдання

Тема: Визначення типів акцентуації характеру.

Мета: діагностика типів акцентуації особистості.

Матеріали та обладнання: Методика Е. Ейдемільера (Рогов Е. Настольная книга практического психолога в образовании: Учебное пособие. М., 1996. 529 с.).

Примітка: можна скористатися іншими методиками вивчення акцентуованих рис характеру.

Питання для теоретичної підготовки: характер, акцентуовані особистості.

Інструкція: «Вам необхідно ознайомитися зі змістом усіх запропонованих характеристик і вибрати один або декілька описів, які, на вашу думку, найповніше і подібно описують ваш характер. Якщо ви виберете декілька характеристик, то розкладіть їх у порядку важливості».

Обробка результатів. Інтерпретація результатів методики здійснюється відповідно до тих типів, які отримали два перших місця.

Форма звітності: протокол дослідження.

Тема 6. Здібності у диференційній психології

Здібності – індивідуально-психологічні особливості людини, які є суб'єктивними умовами успішного здійснення певного виду діяльності. Вони виявляються у швидкості, глибині й міцності опанування засобами та прийомами діяльності (ability, faculty, aptitude).

Основні навчальні елементи та категорії

1.Здібності як інтегральна характеристика індивідуальності.

2.Характеристики та структура здібностей.

- якісні (діяльність, якій вони сприяють);
- кількісні (міра вираженості);
- рівні (репродуктивний, продуктивний (творчий));
- опорні та провідні властивості.

3.Зв'язок здібностей з іншими якостями особистості.

4.Інтелект як показник загальних здібностей.

5.Теорії детермінації інтелектуальних відмінностей.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Здібності як психологічна характеристика індивідуальності.
2. Джерела варіативності інтелектуальних здібностей.

3. Креативність як форма унікальної своєрідності самовираження людини

Питання для самоконтролю

1. Здібності у структурі індивідуальності.
2. Спадковість і середовище у детермінації здібностей.
3. Здібності і типологія особистості.
4. Кореляція між креативністю й індивідуальними характеристиками (дослідження Д. Богоявленської).
5. Теорії множинності інтелекту.
6. Диференційно-психологічний аналіз інтелекту.
7. Спадковість і середовище у детермінації інтелектуальних відмінностей.

Основні поняття: здібності, задатки, спадковість, інтелект, теорії інтелекту, сензитивність, психогенетика інтелекту, генетичний регрес.

Психологічні задачі

Завдання 1

Чи потрібно ототожнювати гіпотезу можливого успадкування задатків з ідеєю спадковості здібностей?

Завдання 2

Уявіть, що до вас звертається учень: «Я чув, що індивідуальні відмінності між людьми зумовлені властивостями нервової системи, отриманими від народження, і що нервова система ніби не впливає на успіхи у школі. Проте де ж тоді, як не в школі, виявляють себе такі відмінності?»

Дайте відповідь учневі.

Завдання 3

Як зазначено у психологічному словнику: індивідуально-психологічні відмінності – достатньо стійкі особливості психічних процесів, за якими люди відрізняються один від одного. Діапазон індивідуально-психологічних відмінностей може бути значним, при цьому він залежить і від віку, і від навчання.

Поясніть цю тезу. Яку роль відіграє навчання у процесах становлення індивідуальності людини?

Текст для опрацювання

М. Матова

Індивідуально-типова своєрідність підлітків з різною успішністю шкільного навчання

«Успішність навчання, як відомо, зумовлюється загальними здібностями людини, її пізнавальною активністю, можливостями до засвоєння нових знань, дій, складних форм діяльності. При цьому значну роль відіграють індивідуальні особливості, які значною мірою залежать від природних потенцій психічного розвитку, мотивації (насамперед ставлення до навчання), інтересів і нахилів, особливостей самооцінки, багатьох соціальних чинників, а також змісту і методів навчання...

Завдання дослідження – виявити індивідуально-типову своєрідність двох крайніх за успішністю навчання груп школярів-підлітків. Воно проводилось в межах концепції комплексного вивчення здібностей людини на психофізіологічному, психологічному і соціально-психологічному рівнях з використанням вимірювального підходу. Ця концепція розробляється в

лабораторії психофізіології індивідуальних відмінностей і здібностей школярів НДІ ОПП АПН. Ґрунтується вона на уявленні про єдність природного і соціального в людині...

За допомогою традиційних і комп'ютеризованих методик вивчалися пізнавальні здібності – особливості мислення, пам'яті, уваги (методики Равена, Амтхауера, Векслера); характеристики мовних, зорових і моторних функцій, включаючи міжпівкулеву асиметрію (тести Кімури, Аннет, Лачинса); особливості особистості та характеру (тести Кеттелла, Айзенка, Смекала), а також інтереси й нахили (питальники інтересів, анкетування, експертні оцінки вчителів, характеристики батьків)... Крайні групи склали по 10 підлітків.

Згідно з даними, отриманими при вивченні психофізіологічного, психологічного і соціально-психологічного рівнів індивідуальності, вдалося скласти групові портрети, які характеризують полярні за успішністю категорії учнів. Так, школярі з високими показниками успішності відрізняються високим інтелектуальним розвитком зі значним домінуванням вербальних компонентів у структурі загального інтелекту, гарною пам'яттю на вербальні стимули, високою здатністю до розподілу уваги, швидким темпом, високою точністю роботи та творчим активним ставленням до розумової праці. Їм властива м'якість, невпевненість в собі, конформізм, деяка психічна нестійкість, чутливість, образне сприймання світу, яке поєднується з правопівкульною активністю і високою продуктивністю у слухомовному сприйманні. Для них також характерні висока загальна активність, підвищений тонус, енергійність, моторна лабільність, високі вольові якості. У них гарні міжособистісні стосунки та вищий рівень організаторських здібностей. Їх інтереси стосуються сфери природничих і гуманітарних наук...

Школярам з низькими показниками успішності притаманний нижчий інтелектуальний потенціал з деяким домінуванням невербальних компонентів у структурі мислення, низький рівень розподілу уваги. Їх когнітивні можливості різко знижуються в умовах дефіциту часу. Їм властиві повільність, знижений тонус, байдужість, нерідко і негативне ставлення до розумової праці, яке виражається в лінощах, небажанні вчитися. Разом з тим у них виражене прагнення до самостійності, владність, схильність до ігнорування соціальних умов і авторитетів, конфліктність. У них частіше зустрічається схильність до типу діяльності «людина–технічні системи».

Отже, комплексне багаторівневе дослідження дозволило виявити низку співвідношень, характерних для підлітків з різною успішністю. Їх знання необхідне як для розв'язання проблем обдарованих дітей з високими пізнавальними здібностями, творчим активним ставленням до розумової праці, так і для знаходження шляхів навчання і допомоги у самовизначенні дітям з невисокими пізнавальними здібностями...

З іншого боку, результати дослідження підкреслюють невідкладність диференціації навчання дітей відповідно до їх здібностей, що безумовно створить передумови для реалізації потенціалу кожного, розкриття творчих здібностей людини, адекватного вибору життєвого шляху». (Цит.: Матова М. *Індивідуально-типичное своеобразие подростков с различной успешностью школьного обучения. Новые исследования в психологии и возрастной физиологии. 1990. № 2. С.24-29*).

Тема 7. Диференційно-психологічний підхід до дослідження особистості

Особистість завжди відзначається індивідуальною своєрідністю, вона має своє неповторне, індивідуальне обличчя.

Г. Костюк

Особистість – системна соціальна якість людини, що набувається індивідом у предметній діяльності та спілкуванні та характеризує рівень і якість представленості суспільних взаємин в індивіді (personality).

Індивідуальність – поєднання психологічних особливостей людини, що складають її своєрідність, її відмінність від інших людей.

Кожна особистість – неповторна констеляція властивостей, але, з іншого боку, являє собою певний тип – те, що є загальним в єдності, а єдина особистість неповторна тим, чим вона відрізняється від типу, до котрого належить.

Конструкт – це спосіб диференціації та визначення об'єктів, біполярна, суб'єктивна вимірювальна шкала.

Основні навчальні елементи та категорії

1. Концепції та теорії особистості:

- *типологічний підхід:*

типи І.П.Павлова (художній, мислительний, змішаний);

психологічні типи К.-Г.Юнга;

об'єктивний і суб'єктивний типи (А. Біне);

розмірковуючий й активний типи (А.М. Джордано);

раціональний і емпіричний типи (У. Джемс);

глибоко-вужкий і мілко-широкий типи (Г. Гросс).

функціональна типологія;

особистісні типи (за Л. Міллером).

- *теорії рис особистості:*

підхід Г. Олпорта;

факторна структура особистості Дж. Гілфорда;

базальні якості Айзенка (інтроверсія, екстраверсія, нейротизм);

підхід Кеттелла (зовнішні та внутрішні риси);

5-ти факторна модель Голдберга (екстраверсія, доброзичливість, добросовісність, емоційна стабільність, інтелектуальність).

2.Спрямованість особистості в структурі індивідуальності:

типи особистості Е. Шпрангера (теоретична, економічна, естетична, соціальна, політична, релігійна людина);

типи орієнтації людини (єгоцентрична (на себе), діяльнісна (на діяльність), групова (на інших)).

3.Я-концепція як основа життєвого стилю.

4.Особистісні конструкти.

Основні поняття: особистість, особистісні відмінності, особистісні риси, особистісні типи, індивідуальність, Я-концепція, образ Я, системотвірні характеристики, особистісні конструкти.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Особистість та індивідуальні відмінності.

2. Ієрархічна організація особистості.

3. Концепції особистісних рис та теорії особистісних чинників. Особистісні типи.

4. Феноменологія та механізми загальних закономірностей інтеріндивідуальних відмінностей.
5. Особистісні конструкти – основа для класифікації людьми довкілля.
6. Вплив системотвірних характеристик на становлення індивідуальності людини.

Питання для самоконтролю

1. Сутність диференційно-психологічного підходу до дослідження особистісних відмінностей.
2. Типи особистості.
3. Концепції особистісних рис.
4. Типи спрямованості особистості.
5. Структура Я-концепції з позиції типологічного аналізу.
6. Теорія особистісних конструктів.

Психологічні задачі

Завдання 1

Ознаками характеру вважають: наявність властивостей, що відрізняють одну людину від іншої; їх стійкість; виявлення у вигляді своєрідної поведінки; зв'язок з інтелектом, емоціями, волею. Проте й особистість має суто індивідуальні і стійкі властивості, які знаходять зовнішній (та ж поведінка) і внутрішній (інтелект, емоції, воля) вияви.

Чи не означає це, що ці поняття описують у психології одну й ту саму реальність? Схарактеризуйте індивідуальні відмінності людини на рівні особистості.

Завдання 2

«Ось уривки з трьох творів за сюжетом картини, що демонструвалась досліджуванним протягом 40с: «Я бачив будинок. П'ять вікон. Одне без шибки. Загорожа трохи поламана. Дівчинка з обручем. На небі літак. Щось темне за деревами видніється здалеку»; «Щойно збудований будиночок. Ще не всі шибки вставлені. Дівчинка весело, безтурботно грає з обручем. У небі несеться гордий літак. Батьки дівчинки – в клубі, що видніється за деревами»; «Бідна дівчинка одна грає з обручем. Холодно. Нікому вставити у вікна шибки. Грізно гуде літак».

Що можна сказати про особистісні характеристики авторів? Чому твори такі різні?

Завдання 3

Маккіннон, узагальнивши різноманітну критику «типологічних» теорій особистості, на зразок системи «екстраверсії-інтроверсії» Юнга, вказує, що типи є грубою картиною особистості. Типологічне представлення легко піддається перекручуванню, типи перекривають один одного; цю позицію важко підтвердити чи спростувати. Деякі автори-психоаналітики, включаючи Феніхеля, Ранка, Хорні та Фромма, характеризують запропоновані ними типології як надспрощення.

Чи варто, описуючи особливості виявлення особистісних індивідуальних відмінностей, вдаватися до їх типології? Висловіть власну думку з приводу існування типологічних теорій особистості.

Завдання 4

«За Б. Ананьєвим, структура особистості будується за двома принципами одночасно: 1) ієрархічним (більш загальні соціальні властивості особистості підпорядковують собі більш елементарні та часткові соціальні й психофізіологічні властивості); 2) координаційним

(допускається ряд ступенів свободи для корелюючих властивостей, тобто відносна автономність кожної)»).

У чому полягає складність становлення особистості як інтегрального утворення? Як співіснують у структурі особистісних властивостей принципи побудови кореляційних відношень?

Практичне завдання

Тема: визначення особистісних особливостей на основі проективної методики «автопортрет»

Мета: діагностика особистісних характеристик, що репрезентуються через модель, а також типологічні ознаки.

Завдання: виявлення індивідуально-типологічних особливостей людини, її уявлень про себе, свою зовнішність, особистість і ставлення до неї.

Матеріали та обладнання: аркуш паперу, олівці.

Питання для теоретичної підготовки: особистість; самосвідомість особистості.

Інструкція: «Намалюйте свій портрет».

Обробка результатів. При аналізі малюнків виокремлюються 1) ознаки зображення, а саме: естетичне, схематичне, реалістичне, метафоричне зображення, емоційний автопортрет, зображення пози або рухів; 2) лінії розвитку автопортрета (зображення обличчя, зображення портрета в інтер'єрі, зображення декількох автопортретів, автопортрет-метафора, сюжетний автопортрет, виключні ситуації, фантастичні ситуації); 3) інтерпретація за Р. Бернсом; 4) інтерпретація за Г. Рідом; 5) визначення психологічного типу за К. Юнгом.

Форма звітності: протоколи дослідження; аналіз зображень з метою складання автопортрету за виокремленими критеріями.

Текст для опрацювання

Ю. Орлов

Сходження до індивідуальності

«Походження рис особистості пояснюється соціальним контекстом. Якщо поведінка певного виду буде отримувати емоційне підкріплення схваленням, любов'ю чи пригнічуватися засобами соціального залякування, за допомогою засудження, покарання, сорому, почуття провини та інших негативних емоцій, то відбуватиметься становлення одних рис і витіснення інших. Якщо успіхи будуть підтримуватися, то я стану особистістю, яка може багато чого досягти...

Процес соціалізації підтримує певні риси в кожному індивіді відповідно до типу особистості, який є найбільш адекватним для даної культури. Тому люди дуже подібні один до одного, якщо ми їх недостатньо розуміємо. Можна передбачити, що всередині цього типу особистості поступово визріває індивідуальність, яка відрізняється від того, як її сприймає оточення.

Відмінність між особистістю та індивідуальністю може бути проілюстрована на прикладі однієї риси, наприклад, правдивості. Як особистість людина може бути правдивою і здатною до брехні, і оточення наділяє її відповідними характеристиками. Однак кожен правдивий по-своєму. Правдиві відрізняються один від одного за мотивацією відповідної риси. Хтось правдивий, не знаючи того зла, яке робить іншим його правдивість, інший говорить неправду в інтересах самої правди. Почуття, які при цьому відчуває людина, характеризують не її особистість, а її індивідуальність. Можна сказати, що як особистості ми є типом, категорією людей цієї культури, а як індивідуальності ми неповторні, ми індивідуальності – не як одиничні індивіди, а як індивідуальності, які пізнали в собі особистість і підкорили її собі.

Кожен з нас об'єктивно є індивідуальністю. Однак ми не є такими для самих себе. Оскільки Я-концепція закріплюється у назвах, які позначають риси (правдивий, брехливий, сміливий тощо), то кожен з нас осмислює, розуміє і відчуває себе через символізацію самого себе шляхом назв. Тому індивіду, попри всю неповторність його переживань, важко і часто зовсім неможливо відчувати свою індивідуальність, неповторність. Без осмислення (завдяки нерозумінню), він не може прийняти себе таким... Відомий принцип Пітерса є однією з характеристик індивідуальності, яка полягає в усвідомленні рівня своєї некомпетентності. Якщо це – дійсне усвідомлення, то подібна некомпетентність переживається зовсім інакше, ніж коли б воно прийшло в результаті конфлікту і невдач.

Особистість й індивідуальність відрізняються тим, що індивідуальність є такою в наслідок своєї інтуїтивності...

К. Юнг розглядав процес удосконалення як рух шляхом індивідуації¹. Природно, він шукав ту приховану, дійсну індивідуальність, яка повинна бути реалізована в житті чи послідовності життів. Те, що реалізується сьогодні, на його думку, вже існувало в минулому у вигляді архетипу даної особистості. Ці приховані риси він шукав у міфах, породжених анімістичним сприйманням світу. Шляхом самозаглиблення і медитації він намагався викликати образи несвідомого, щоб отримати обґрунтування уявлення про кінцеву мету індивідуації...

Якщо процес індивідуації розглядати стосовно архетипу, то самовдосконалення полягає у подоланні способів мислення і розуміння, які визначаються архетиповими особливостями особистості...

Коли ми думаємо про самоактуалізацію, то насамперед повинні задати собі питання: «Актуалізації чого в мені?» ...першим кроком до самоактуалізації повинно бути усвідомлення шляху, а другим кроком – життя, що здійснюється з усвідомленням самого себе...

Сходження до індивідуальності – розширення смислу життя... Становлення індивідуальності відбувається саме в процесі усвідомлення смислу, який реалізується в конкретному сегменті життєвого процесу. Недостатньо розвинута індивідуальність схильна ототожнювати смисл життя зі смислом її частини. У разі невдачі, наприклад, у кар'єрі здатна втрачати весь смисл життя, хоча вражена лише її частина...

Рух до індивідуальності через послідовність внутрішніх народжень (процес становлення особистості – одночасна соціалізація та індивідуалізація)...» (Цит.: Орлов Ю. *Восхождение к индивидуальности. М.: Просвещение, 1991. 287 с.*)

Тема 8. Індивідуальна специфіка психічних процесів.

Прояв індивідуальних відмінностей у навчальній і професійній діяльності

Психічні процеси – різні форми єдиного, цілісного відображення суб'єктом системи об'єктивної дійсності.

Індивідуально-психологічні відмінності – достатньо стійкі особливості психічних процесів, за котрими люди відрізняються один від одного. Діапазон індивідуально-психологічних відмінностей може сягати значних показників.

Індивідуальний стиль діяльності – достатньо стійко використовуваний засіб розв'язання індивідом типових задач, що відрізняється від інших можливих засобів не тільки своїм процесом, але і його результативністю. Наприклад, за необхідності працювати в підвищеному темпі людина з рухливим типом нервової системи може розв'язувати завдання на основі

---

¹ Індивідуація – в аналітичній психології (швейцарський психолог К.-Г. Юнг, C.G. Jung, 1875-1961) – процес формування, становлення зрілої особистості, тобто гармонійної особистісної цілісності та неповторності.

спроможності легко прискорювати дії та переходити від одного стану до іншого, а людина інертного типу може спиратися на свою завбачливість, увагу, систематичність.

Індивідуалізація навчання – врахування в процесі навчання індивідуальних особливостей учнів, у всіх його формах, незалежно від того, які особливості і якою мірою враховуються.

Диференціація навчання – врахування у процесі навчання індивідуальних особливостей учнів у формі організації групової роботи.

Індивідуальне навчання – навчання конкретного учня.

Адаптивне навчання – навчання адаптоване (приспособлене) до індивідуальних особливостей учня.

Основні навчальні елементи та категорії

1. Індивідуальні параметри сприймання:

- експерименти Ф. Гальтона, Дж. Кеттелла;
- дослідження гештальтпсихологів;
- особистісні детермінанти у дослідженні сприймання (Дж. Гібсон).

2. Концепції типів сприймання.

3. Перцептивний контроль в індивідуальних параметрах сприймання:

- згладжування – загострення;
- настановлення на опір або прийняття;
- фізіогномічність (образність) – буквальність.

4. Перцептивні стилі як спосіб організації суб'єктом свого сприймання.

5. Домінування образів певної модальності.

6. Індивідуальні особливості уваги:

- специфіка стратегій прийому і перероблення інформації;
- «проникність».

7. Типи пам'яті:

- наочно-образний;
- словесно-абстрактний;
- проміжний.

8. Детермінація індивідуальних особливостей пам'яті:

- стратегії зберігання (короткочасна, довготривала);
- здатність до формування образів;
- автобіографічна пам'ять;
- вік.

9. Параметри індивідуальних характеристик мислення:

- феномен «значення»;
- абстрактність – конкретність;
- концептуальна інтегрованість (продукування – комбінування понять);

- стратегія мислення (аналітики – синтетика);
  - ригідність-гнучкість;
  - вузькість – широта категоризації;
- індивідуальні стилі мислення (за А. Алексєєвою, Л. Громовою):* синтетичний; ідеалістичний; прагматичний; аналітичний; реалістичний.

10. Диференційні характеристики уяви.

11. Завдання когнітології:

- визначення семантичного простору аналізу відмінностей у пізнавальній сфері (відхід від загального поняття «когнітивний стиль»);
- аналіз рівнів та підструктур індивідуальності, які впливають на характеристики пізнавальної сфери;
- пошук конкретних механізмів, які визначають появу індивідуальних відмінностей між людьми у пізнавальній сфері.

12. Детермінація індивідуальної специфіки емоційних реакцій:

- нейрофізіологічні зміни в процесі дозрівання;
- емоційні стилі;
- спрямованість емоційності (особистісна, предметна, комунікативна).

13. Типи емоційного реагування і самоконтролю:

- емотивність;
- емоційна чутливість і лабільність;
- імпульсивність і експлозивність;
- адаптація–дезадаптація.

14. Психічні особливості учнів як психологічна основа індивідуалізації навчання:

- здатність до навчання;
- спеціальні здібності;
- научуваність;
- навчальні уміння;
- мотивація;
- пізнавальні інтереси;
- когнітивний стиль;
- наполегливість;
- особливості самооцінки;
- рівень тривожності;
- образ «Я»;
- тип темпераменту;
- рівень адаптації серед ровесників;
- акселерація-ретардація.

15. Диференціація навчання.

16. Взаємодія індивідуального, особистісного і професійного розвитку як показник життєвої стратегії людини.

Питання для обговорення на семінарському занятті

1. Характеристика відмінностей між людьми у пізнавальних процесах. Феноменологія когнітивного стилю.
2. Індивідуальна своєрідність емоційних процесів.
3. Індивідуальна специфіка вольових процесів.
4. Психологічна характеристика відмінностей учнів в учінні.
5. Поняття про диференційну психологію навчання.
6. Психологія праці та диференційна психологія.

Питання для самоконтролю

1. Завдання диференційної когнітології.
2. Сенсомоторні стратегії. Суб'єктивний сенсорний досвід. Домінування образів певної модальності.
3. Індивідуальна специфіка організації уваги.
4. Індивідуальні особливості пам'яті.
5. Когнітивні стилі.
6. Диференційні характеристики уяви.
7. Індивідуальні відмінності прояву емоційних реакцій та почуттів.
8. Індивідуальні особливості саморегуляції.
9. Диференційно-психологічний аналіз побудови навчальних стратегій взаємодії педагога та учнів.
10. Врахування індивідуальних відмінностей дітей у процесі виховання. Вибір виховних стратегій.
11. Диференційно-психологічний підхід у психології праці.
12. Індивідуальний стиль діяльності.
13. Взаємодія індивідуального, особистісного і професійного розвитку людини.

Основні поняття: психічні процеси, індивідуальні відмінності пам'яті, типи сприймання, когнітивний стиль, перцептивний стиль, індивідуальний емоційний стиль, суб'єктивний досвід, індивідуальний стиль діяльності, навчання, учіння, виховання, диференціація навчання, індивідуалізація навчання, індивідуально-типові форми учіння, диференційна психологія навчання, професійний розвиток.

Завдання для самостійної роботи:

1. Скласти схему «Стилi мислення».
2. Дослідити індивідуальні особливості розвитку пізнавальної сфери.
3. Проаналізувати власний досвід організації учіння (особливості, умови організації, критерії успішності).
4. Визначити умови виникнення індивідуально-типових форм навчальної діяльності.
5. Порівняти відмінності у професійній діяльності спеціалістів у сфері «людина-людина», «людина-машина», «людина-художній образ», «людина-природа», «людина-знакова система».

Психологічні задачі

Завдання 1

«Розглядаючи чорнильні плями, досліджувані майже завжди бачать якісь об'єкти: хмари, озера, тварин, людські обличчя тощо. При цьому одні акцентують увагу на окремих деталях плями, інші – на її загальній конфігурації. Встановлено, що і зміст образів сприймання, і

особливості їх побудови досить стійко характеризують суб'єкт сприймання». (цит.: М'ясоїд П. *Задачі з курсу загальної психології*. К.: Вища шк., 2000. 183 с.)

Як ці дані характеризують сприймання людини? З якою властивістю сприймання вони пов'язані?

Завдання 2

«Два учні четвертого класу розв'язували задачу: «Зараз 3год 40хв, котра година буде через півгодини?» перший міркував так: півгодини – це 30 хв, тому потрібно 30 додати до 40. Оскільки в годині лише 60хв, то решта 10хв перейде в наступну годину. Отже, відповідь: 4год 10хв. Для другого учня година – це круглий циферблат, а півгодини – половина цього кола. В 3год 40хв стрілка стоїть під гострим кутом зліва на відстані двох п'ятихвилинних поділок від вертикалі. Взявши цю стрілку за основу, учень уявно розрізає диск навпіл і попадає у точку, розташовану в двох діленнях праворуч від вертикалі, з протилежного боку. Так він отримує відповідь і переводить її в числову форму: 4год 10хв.». (цит.: М'ясоїд П. *Задачі з курсу загальної психології*. К.: Вища шк., 2000. 183 с.)

Про що свідчать відмінності у способах розв'язування цієї задачі? Як вони характеризують мислення?

Завдання 3

«За результатами дослідження, одні підлітки відзначаються квапливими, непродуманими діями, які здійснюють під впливом ситуації. Інші відмовляються від важких, що потребують напруження, задач і виявляють необхідну активність лише в добре знайомій ситуації та за спокійних обставин. Для третіх характерними є продумані дії з власної ініціативи, найефективніші при подоланні перешкод». (цит.: М'ясоїд П. *Задачі з курсу загальної психології*. К.: Вища шк., 2000. 183 с.)

Як можна охарактеризувати цю активність? Чим вона відрізняється у кожному випадку?

Завдання 4

Якби індивідуальний стиль діяльності в праці, навчанні, спорті однозначно визначався комплексом природних особливостей людини, то завдання опису його детальної структури, класифікації та навіть передбачення його особливостей було би відносно простим і актуальним. Однак здається, що такого індивідуального стилю просто не існує.

Поясніть позицію автора. Чому для розуміння особливостей індивідуального стилю діяльності не достатньо лише природних передумов?

Завдання 5

Чи можливе існування типологій індивідуального стилю діяльності, адже він є індивідуальним?

Завдання 6

Наведіть приклади та проаналізуйте особливості індивідуального стилю трудової діяльності в осіб із сильною і слабкою, лабільною й інертною нервовою системою.

Завдання 7

Яку роль відіграють індивідуальні відмінності у детермінації успішності різних видів діяльності?

Завдання 8

Психічні структури на сенсорно-перцептивному рівні є однією з умов оптимізації процесу пізнання загалом. Інші психічні функції також не ізольовані акти, вони структуровані у функціональні системи. Окремі характеристики цих функцій перебувають між собою у певних кореляційних відношеннях і є внутрішніми умовами розвитку і функціонування основних форм розумової діяльності.

Яким чином може бути використаний кореляційний механізм психічного розвитку у практиці навчання і виховання?

Завдання 9

У чому полягає своєрідність навчально-пізнавальної діяльності як складного чинника індивідуального розвитку?

Завдання 10

Проаналізуйте систему роботи школи щодо диференціації та індивідуалізації навчання: сучасний стан, проблеми й перспективи.

Завдання 11

Розкрийте роль природних основ індивідуальності в навчальній діяльності.

Завдання 12

Поясніть, які труднощі виникають у навчальних ситуаціях в учнів зі слабкою нервовою системою? сильною? інертною? лабільною нервовою системою?

Завдання 13

Згідно з деякими психологічними дослідженнями слабкі та інертні за своїми психофізіологічними особливостями учні вчаться гірше, частіше належать до категорії невстигаючих і слабковстигаючих.

Чи означає це, що слабкість та інертність обов'язково викликають труднощі та відставання у навчанні, що слабкі та інертні учні за своїми особливостями приречені на погану успішність?

Практичне завдання

Тема 1: Дослідження індивідуальних особливостей сприймання

Мета: виявлення індивідуальних особливостей сприймання за характеристикою когнітивного стилю полезалежності-полenezалежності.

Матеріали та обладнання: тест «Включені фігури» Готтшальда.

Питання для теоретичної підготовки: когнітивний стиль; які особливості пізнавальної діяльності діагностує параметр полезалежності-полenezалежності?

Форма звітності: інтерпретація результатів.

Тема 2: Дослідження індивідуальних особливостей мислення за допомогою методики «Відгадування загадок»

Мета: виявити особливості зіставлення формальних мовних структур та їх внутрішнього змісту.

Матеріали та обладнання: набір з 10 загадок.

Питання для теоретичної підготовки: інтерпретація процесу розуміння переносного смислу; роль загадок у розвитку мислення дитини та дорослого.

Інструкція: «Перед вами 10 загадок. Відгадайте їх. Свої міркування в процесі відгадування вимовляйте вголос».

Форма звітності: інтерпретація результатів за критеріями: кількості правильно відгаданих загадок, часу їх розв'язання, ступеню суб'єктивної складності.

Тема 3: Провідна репрезентативна система

Мета: визначити провідну репрезентативну систему і відповідний тип домінуючих образів певної модальності.

Матеріали та обладнання: текст та бланк методики (див. додаток)

Питання для теоретичної підготовки: синтонічна модель спілкування; репрезентативні системи; типи домінування образів певної модальності.

Інструкція: «Для кожного твердження поставте певний ранг, наприклад, цифру-ранг 1 перед реченням, яке ви вважаєте, найкраще описує вас, далі ранг 2 – перед реченням, яке найбільше підходить для вас після першого, і так до чотирьох».

Обробка результатів. Репрезентативна система, яка набере найменшу суму рангів, є найважливішою, провідною системою для людини.

Форма звітності. інтерпретація результатів.

Тема 4: Визначення індивідуальних особливостей мислення за допомогою методики «Розуміння прислів'їв»

Мета: дослідити розуміння переносного смислу, не прямо втіленого у словесну форму.

Матеріали та обладнання: набір 35 прислів'їв, орієнтованих на визначення двох основних властивостей людини: «бути» та «мати» (за Е. Фроммом)

Інструкція: «Після прочитання кожного прислів'я в бланку за 5-бальною шкалою визначте особисте ставлення до прислів'я та його використання у своїй звичній поведінці: 5 балів – типове для поведінки, 4 – часто, 3 – іноді, 2 – рідко, 1 – не типово, 0 – не зрозумів змісту прислів'я».

Обробка результатів. Отримані оцінки додаються за стовпчиками, і найбільша сума вказує на індивідуальні особливості поведінки. Значна кількість нульових показників оцінюється як зниження здатності досліджуваного розуміти переносний смисл.

Типологія: тип 1 – «черепашка» – відхід під панцир, відмова від досягнення цілей і від участі у взаєминах з іншими, один із варіантів самодостатності. Тип 2 – «акула» – силова стратегія цілі, конфлікт розв'язується виграшем лише для себе. Тип 3 – «ведмежатко» – згладжування кутів, люблять, щоб їх розуміли та цінували, заради чого жертвують успіхом. Тип 4 – «лисиця» – стратегія хитрого компромісу, за умови гарних взаємин досягає здійснення своїх цілей. Тип 5 – «сова» – мудрий птах, цінує і цілі, і взаємини, відкрито визначає позиції та шляхи пошуків у спільній роботі, прагне знайти рішення, що задовольняє усіх учасників.

Форма звітності: інтерпретація показників за методикою зіставлення прислів'їв з домінуювальним типом поведінки.

Тема 5: Аудіювання мови. Побудова індивідуального профілю слухача

Мета: виявлення особливостей аудіювання мови (слухання і розуміння мови, що звучить). Побудова індивідуального профілю слухача.

Матеріали та обладнання: бланк питань.

Питання для теоретичної підготовки: мовлення як психічний процес.

Інструкція: «Дайте відповіді на запитання, які оцініть за розгорнутою шкалою від +3 до –3, відповідно до ступеня оцінки:

+3 – характерно для мене, +2 – достатньо характерно для мене,
+1 – іноді виявляється, -3 – ніколи не може бути, -2 – зазвичай не буває, -1 – майже ніколи не буває, 0 – не знаю».

«Список питань до слухача:

1. Чи легко я відволікаюся під час слухання?
2. Чи я удаю, що слухаю?
3. Чи слухаю я просто через ввічливість?
4. Чи мрію я, коли співрозмовник говорить повільно?
5. Чи слухаю я, коли слухати набридло?
6. Чи часто я перериваю співрозмовника?
7. Можливо я не слухаю, а обдумую свою відповідь?
8. Чи роблю я швидкі висновки?
9. Чи намагаюся я зберегти у пам'яті основні факти?
10. Чи займаю я негативну позицію щодо співрозмовника?

Обробка результатів. Відповідно до результатів побудувати графічний профіль. Порівняти його з ідеальним і визначити власні недоліки.

Перші п'ять питань оцінюють увагу, 6, 7, 8 пов'язані з такими якостями аудитора, як його нетерплячість, бажання виявити своє «Я». Питання 9 оцінює якості пам'яті. Питання 10 співвідноситься з емоційною стійкістю аудитора, його умінням відокремлювати особисті пристрасті від об'єктивних даних».

Форма звітності: протокол дослідження; побудований профіль слухача. Інтерпретація отриманих даних.

Текст для опрацювання

Г. Антонова

Індивідуальні відмінності у співвідношенні

продуктивності мисленневих процесів і пам'яті у дітей дошкільного віку

«...Відомо, що на засвоєння знань дітьми великий вплив має продуктивність таких психічних процесів, як пам'ять і мислення.

...Завдання нашого дослідження: вивчити деякі індивідуальні відмінності у співвідношенні мисленневих процесів і пам'яті у дітей старшого дошкільного віку.

Індивідуальні особливості продуктивності мисленневих процесів (аналізу, синтезу, узагальнення та абстрагування) вивчалися у процесі розв'язання дітьми задач-проблем, які побудовані на навчальному і не навчальному матеріалі, і в процесі розв'язання арифметичних прикладів.

У результаті дослідження були виявлені великі індивідуальні відмінності у продуктивності мислення дітей.

Аналіз експериментальних даних дозволив виявити у досліджуваних в основному три рівні розвитку процесів аналізу, синтезу, узагальнення та абстрагування. Рівень виконання мисленневих операцій був покладений в основу поділу дітей на три групи.

До першої групи увійшли діти (8 осіб) з відносно низьким рівнем продуктивного мислення – їх характеризує частковий аналіз, відірваний від синтезу, виділення лише окремих елементів задачі, встановлення часткових одиничних зв'язків між даними. Процеси узагальнення та абстрагування у цих дітей також розвинуті слабко. Вони не вміють розмежовувати суттєві й несуттєві ознаки. Узагальнення у них або глобально-недиференційоване або спирається на окрему несуттєву ознаку.

Другу групу склали діти (8 осіб) із середніми показниками мисленнєвих процесів. Цей рівень відрізняється різнобічним, але недостатньо повним аналізом. Аналіз і синтез у них тісно пов'язані, однак розумове планування ускладнено у зв'язку з відсутністю єдиної системи зв'язків. Процес узагальнення має диференційований характер. Суттєві ознаки дітьми виділяються легше, ніж несуттєві.

До третьої групи увійшли діти (10 осіб) з відносно високим рівнем мисленнєвих процесів, який характеризується повнотою і цілеспрямованістю аналізу і синтезу, здатністю до встановлення зв'язків. Добре розвинуті процеси узагальнення та абстрагування. Вони чітко розмежовують суттєві й несуттєві ознаки...

Під час дослідження пам'яті було сформульовано такі завдання:

1. Встановити ступінь вияву у дітей старшого дошкільного віку продуктивності мимовільного і довільного запам'ятовування.

2. Визначити, на якому рівні та у якому співвідношенні у них знаходиться продуктивність механічного і логічного запам'ятовування.

...Отримані дані показують, що діти однієї вікової групи мають різну продуктивність як мимовільного, так і довільного запам'ятовування. У двох серіях експерименту у них виявилися великі індивідуальні відмінності. Семеро з дітей показали високий рівень як мимовільного, так і довільного запам'ятовування, вони запам'ятали від 12 до 18 слів з 25, деякі діти виявили вищу продуктивність мимовільного запам'ятовування (3 особи). Однак у більшості дошкільників (у 20 із 25 осіб) вищі показники виявлені у тому досліді, де прямо ставилося завдання запам'ятати...

Досліди показали, що діти однієї вікової групи виявили різну продуктивність як механічного, так і логічного запам'ятовування.

Продуктивність логічного запам'ятовування вища у дітей всіх груп.

Це дозволяє зробити висновок, що у більшості дітей старшого дошкільного віку домінує логічне запам'ятовування і що матеріал, побудований на смислових зв'язках, вони запам'ятовують краще і легше, ніж матеріал, що не має таких зв'язків...» (Цит.: Антонова Г. *Индивидуальные различия в соотношении продуктивности мыслительных процессов и памяти у детей дошкольного возраста (1973)*).

Є. Клімов

Індивідуальний стиль діяльності

«Найбільш загально визнаними формальними ознаками індивідуального стилю можна вважати такі:

- а) стійку систему прийомів і способів діяльності;
- б) ця система зумовлена визначеними особистими якостями;
- в) ця система є засобом ефективного пристосування до об'єктивних вимог.

Загалом, індивідуальний стиль варто б розуміти як усю систему виражених ознак діяльності цієї людини, зумовлених особливостями її особистості, але ми свідомо обмежуємо своє завдання і надалі, без спеціальних застережень, будемо розглядати лише ті особливості стилю діяльності, які зумовлені будь-якими типологічними властивостями нервової системи.

Отже, у вузькому розумінні індивідуальний стиль діяльності є зумовлена типологічними особливостями стійка система способів, яка виявляється у людини, що прагне до найкращого виконання конкретної діяльності. При цьому, говорячи про способи, не обов'язково мати на увазі тільки виконавчі та тим більше рухові акти – це і гностичні, орієнтувальні дії й зміна функціональних станів, якщо вони є засобом досягнення мети (наприклад, «самозбудження» у деяких ораторів, акторів). Іншими словами, індивідуальний стиль є індивідуально-своєрідною системою психологічних засобів, які свідомо чи стихійно використовує людина з метою

найкращого зрівноважування своєї (типово зумовленої) індивідуальності з предметними, зовнішніми умовами діяльності.

Найзагальніша структура індивідуального стилю зводиться до такого. Насамперед, існують особливості, способи діяльності, що мимоволі чи без помітних суб'єктивних зусиль (ніби стихійно) провокуються в конкретній об'єктивній ситуації на основі наявного в людини комплексу типологічних властивостей нервової системи. Ці особливості можна позначити як ядро індивідуального стилю, вони й зумовлюють перший пристосувальний ефект і, таким чином, істотно визначають напрямок подальшого зрівноважування із середовищем. Але вони не забезпечують усього необхідного пристосувального ефекту, і за потреби виникає інша група особливостей діяльності, що виробляються впродовж деяких більш-менш тривалих пошуків (свідомих чи стихійних). Ця група складає своєрідну прибудову до ядра індивідуального стилю. Наприклад, на основі інертності сама собою виникає схильність не відриватися від початої роботи, а виходить, і така особливість діяльності, що може бути осмислена як своєрідний спосіб ефективного зрівноважування із середовищем як доведення дій до кінця. На основі інертності легко здійснюються повільні та плавні рухи, виникає перевага стереотипних способів дії, пунктуальне дотримання один раз прийнятого порядку. Аналогічним чином і на основі рухливості стихійно складаються протилежні риси діяльності.

Серед особливостей такого роду, що складають ядро індивідуального стилю, завжди виявляються дві їхні категорії: особливості, що сприяють успіху за конкретних умов (позначимо їх літерою «А»), і особливості, що протидіють успіху («Б»). При цьому варто підкреслити чисто функціональний характер цього розподілу, тобто та сама особливість діяльності може виявитися в одному випадку в категорії «А», в іншому – у категорії «Б» залежно від характеру об'єктивних вимог. Перевага одноманітних неквапливих рухів в інертних виявиться в категорії «А», наприклад, при ручному поліруванні виробу, і в категорії «Б», якщо ставиться завдання терміново і часто змінювати характер рухів, наприклад, при утриманні рівноваги на хиткій опорі.

Якщо ми маємо справу з особливістю, що протидіє успішному здійсненню діяльності, то рано чи пізно, стихійно чи свідомо вона «обростає» компенсаторними механізмами. Так, спричинена інертністю недостатня моторність компенсується передбачливістю, вищим рівнем орієнтованої діяльності. Зумовлена рухливістю знижена опірність дії монотонної ситуації компенсується тим, що людина штучно урізноманітнює свою діяльність.

Отже, індивідуальний стиль тим більшою мірою сформований і виражений, чим більше спостерігається особливостей, що належать до категорій «А», і чим менше залишається некомпенсованих особливостей категорії «Б».

Якби індивідуальний стиль діяльності в праці, навчанні, спорті однозначно визначався комплексом природних особливостей людини, то завдання опису його детальної структури, класифікації та навіть передбачення його особливостей було б відносно простим й актуальним. Однак, здається, що такого індивідуального стилю просто не існує. Якщо ж під індивідуальним стилем розуміти інтегральний ефект взаємодії людини з предметним і соціальним середовищем, то більш значущим є дещо інше завдання, а саме, ми повинні в кожному конкретному випадку уміти швидко розпізнати, де є чи де повинен бути сформований індивідуальний стиль, який розуміємо як (не обов'язково всеосяжну) систему індивідуально-своєрідних прийомів і способів розв'язання завдань. Найзагальніший шлях, що веде нас до ситуацій, де є можливий чи наявний індивідуальний стиль, полягає в такому.

Необхідно виокремити, визначити конкретну систему «суб'єкт-об'єкт» і визначити той бажаний стан, до якого вона повинна прийти (іншими словами, вказати мету керування).

Виокремити якнайбільше істотних умов, від яких залежить досягнення бажаного результату.

Виокремити такі (зі згаданих у попередньому пункті) керувальні впливи, стосовно яких будь-яка типологічна властивість чи поєднання властивостей є за своїм біологічним змістом чинником, що протиставляється (наприклад, частому переключенню уваги протидіє інертність, швидкості реагування, тривалій підтримці уваги в монотонній обстановці – рухливість). Крім того, виявити й такі особливості діяльності, щодо яких визначені типологічні особливості є сприятливим чи хоча б нейтральним (явно не протидіючим) чинником.

Після того, як усе це зроблено, залишається шукати шлях керування формуванням індивідуального стилю завдяки конструюванню необхідних елементів приборудови до його ядра. Формування індивідуального стилю просуває особистість на вищі рівні здійснення діяльності...

Можуть сказати, що ми рекомендуємо занадто заморочливий спосіб (розбиратися в кожному, буквально окремому, одиничному випадку індивідуального стилю), і запитати: де ж уявлення про детальну типову структуру індивідуального стилю? Запитаємо і ми: а чому вона повинна бути, якщо стиль дійсно індивідуальний?» (Цит.: URL: <https://www.psychology-online.net/articles/doc-63.html>)

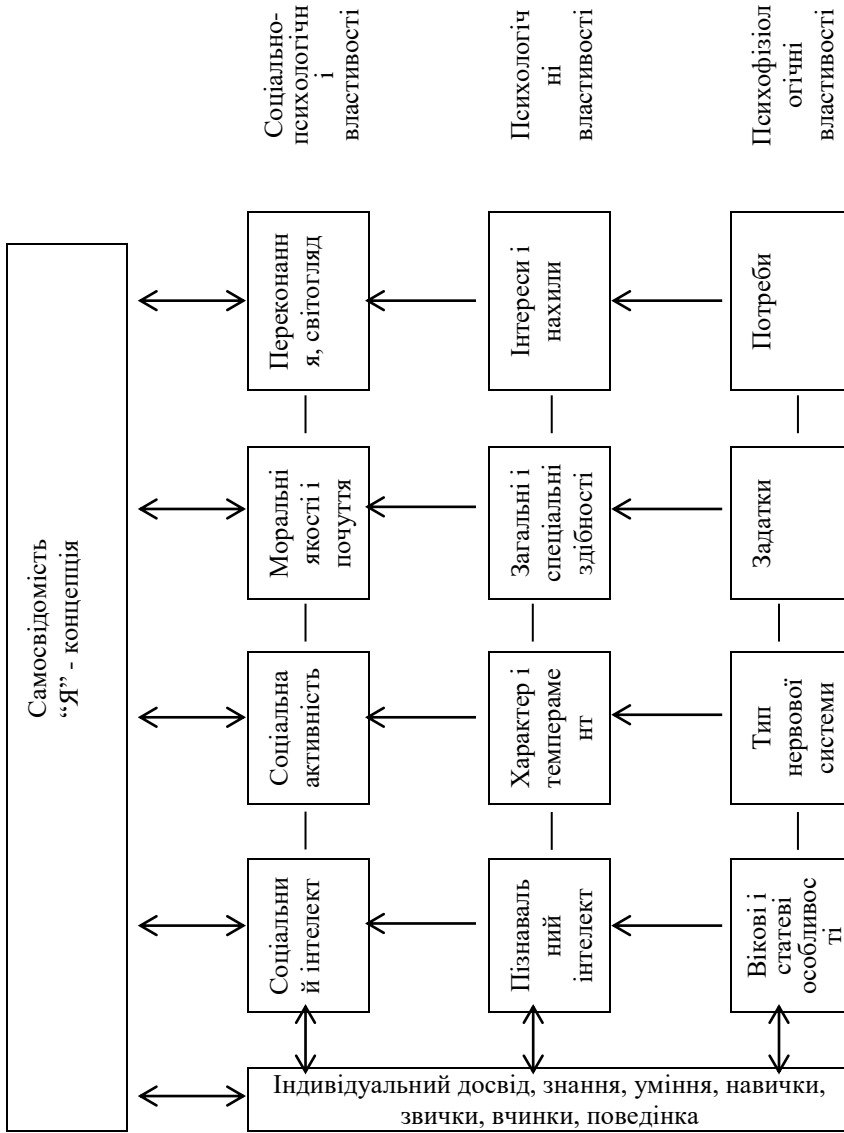

Рис. А1. Структура індивідуальності

ПРОГРАМА ВИВЧЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

В основу програми (характеристики) вивчення індивідуальності, яка пропонується для аналізу індивідуальних відмінностей особистості, була покладена програма, розроблена В. Поздняковим (1986), у теперішньому варіанті з деякими доповненнями і уточненнями.

1. Загальні відомості про людину. Методи вивчення.

Прізвище, ім'я по-батькові _____

Вік _____

Стан здоров'я _____

Соціальний статус _____

Сімейний стан _____

Освіта _____

Місце навчання (роботи) _____

Для дошкільника: чи відвідує (відвідувала) дитина дитячий садок? Для школяра: чи змінював клас? Чому?

Методи дослідження, використані при вивченні індивідуальності.

2. Вплив соціальних чинників на розвиток індивідуальності.

Які культури і субкультури здійснюють помітний вплив на особистість?

Членом яких груп є людина? Що характерно для субкультури цих груп? Який вплив вони здійснюють на особистість?

Які соціальні ролі виконує особистість? Як вони відображаються в індивідуальних проявах людини?

Визначити референтних людей і референтні групи для особистості досліджуваного.

3. Вплив біологічних чинників на розвиток індивідуальності людини.

Які особливості функціонування нервових процесів зафіксовані (функціональна асиметрія мозку, домінування образів певної модальності, багатство асоціювання)? Як проявляються сила, рухливість і врівноваженість нервових процесів?

Чи помітні граничні стани?

Як впливають на становлення індивідуальності людини фізична сила, здоров'я, зовнішність?

4. Особистісні відмінності індивідуальності.

Які ставлення до оточуючої дійсності домінують (раціональні, емоційні, оптимістичні, песимістичні)? Характеристика системи ставлень до оточуючої дійсності (до людей, до речей, до праці, до себе).

Тип спрямованості особистості.

Якими є життєва мета, потреби, ідеали, переконання, світогляд, мрії особистості?

5. Когнітивна підструктура особистості. Індивідуальна специфіка психічних процесів.

Характеристика індивідуальних особливостей пізнавальних (увага, сприймання, пам'ять, мислення, уява), емоційних і вольових процесів.

6. Прояви індивідуальності у поведінці і діяльності.

Характеристика активності особистості. Чи можливо відмітити домінування зовнішньої або внутрішньої активності? Як співвідносяться між собою вербальні і невербальні прояви у поведінці й діяльності?

7. Особливості саморозуміння особистості.

Характеристика особливостей самооцінки, рівня домагань.

Наскільки людина самокритична?

Як розвинута самоповага?

Чи схильна особистість до самопізнання?

Чи займається самовихованням?

8. Висновок

а) узагальнення за основними пунктами;

б) визначення основних характеристик індивідуальності.

Формалізована біографічна анкета

Дата народження _____ місце народження _____

1. Чи переїздили на нове місце проживання?

Куди?	Коли?	З ким?

2. Чи приймали участь у діяльності громадських організацій?

3. Чи приймали участь у виставках, конкурсах, спортивних змаганнях (якщо так, то перелічить і вкажіть у якому році) _____

4. Назвіть ваші улюблені та неулюблені предмети у різних класах (якщо їх декілька, перелічить у порядку привабливості)

Клас	Улюблений предмет	Нелюбимий предмет
1		
...		
10		

5. Чи приймали ви участь у роботі секцій, клубів і якому році? _____

6. Перелічить ваші улюблені заняття та захоплення, у якому році це було? _____

7а. Назвіть ваші улюблені літературні твори

№	Назва твору, Автор	Коли прочитали вперше?	Скільки раз читали?

Підкресліть назви тих творів, над якими думаєте до цього часу.

7б. Назвіть ваші улюблені фільми (документальні, художні, науково-популярні).

№	Назва фільму	Коли дивилися вперше?	Скільки разів дивилися?

Підкресліть назви тих фільмів, які справили на вас найбільше враження, про які ви довго думали.

7в. Назвіть ваші улюблені театральні вистави

№	Назва спектаклю	Коли дивилися вперше?	Скільки разів дивилися?	Режисер	Театральний колектив

Підкресліть назви тих вистав, які справили сильне враження.

7г. Перелічить, які художні виставки ви відвідували, у якому році це було (якщо ви багаторазово відвідували якийсь художній музей, то вкажіть у які роки) _____

8. Чи здійснювали ви поїздки за межі місця проживання (походи, екскурсії, (подорожі)? _____

9. Назвіть хоча б ініціали тих людей, з якими ви підтримуєте(вали) дружні відносини, проводили вільний час, зверталися за порадою, допомогою, підтримкою і вкажіть позицію: старше, молодше, ровесник.

№	Ініціали	Стать	Вік	Рід занять	Коли?	Позиція

10. Укажіть періоди або моменти власного життя, які ви вважаєте щасливими, і ті, які вважаєте нещасливими. Коротко опишіть, чому ви так оцінюєте їх. _____

11. Коротко опишіть або хоча б перелічить ті факти власного життя, які ви вважаєте подіями. Відмітьте, коли ви усвідомлювали значимість цих подій для вашої долі – зразу, через деякий час чи тепер? Напишіть, що ви розумієте під подією. _____

12. Якими є ваші уявлення і прогнози відносно власного майбутнього? Якими є межі уявлюваного майбутнього для вас? Якими ви уявляєте навчання, кар'єру, особисте життя, побут, відпочинок тощо? _____

Додаток Г

Загальна і вікова психологія - Соціальна психологія - Психологія особистості

Психологія розвитку і психологія статі = Аналіз взаємодії групи та індивіда = Структура і механізми особистісних властивостей

ДИФЕРЕНЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

Психофізика = Психогенетика = Психофізіологія

Фізика сенсорних систем - Генетика людини - Фізіологія людини

Рис. Г1. Статус диференційної психології в системі людинознавства (за О.Лібіним)

Додаток Д

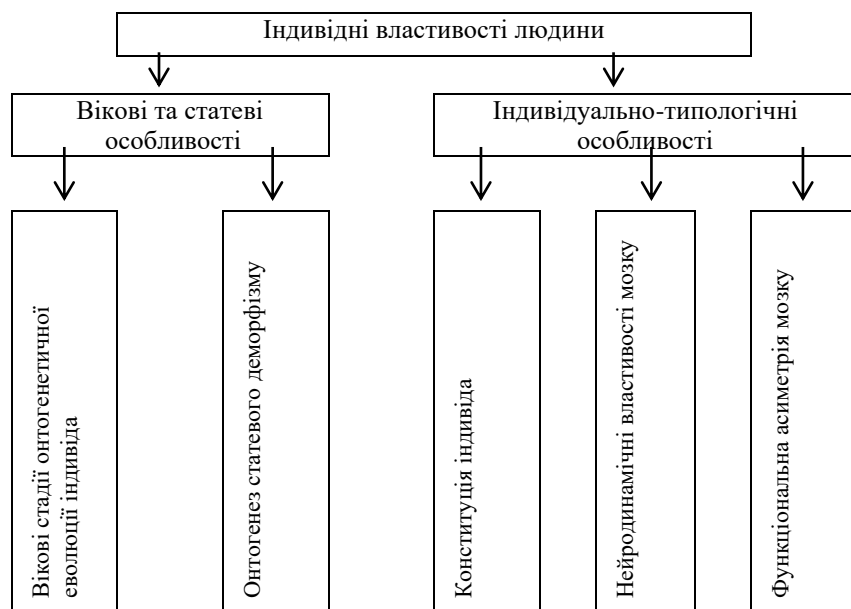

Рис.Д1. Схема індивідних властивостей людини

Додаток Ж

=== - наявність суб'єктивної можливості регуляції взаємин;
 --- - відсутність можливості регуляції взаємодії зі сторони суб'єкта.

Рис. Ж1. Ситуативні детермінанти індивідуальних відмінностей (за О.Лібіним)

Навчальне видання

ГАЛЯН ОЛЕНА ІВАНІВНА
доктор педагогічних наук,
професор кафедри практичної психології

ПРАКТИКУМ
З ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Редактор: *Ірина Невмержицька*

Здано до набору

Підписано до друку 2020р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура “Таймс”.

Умов. друк. арк. 2,5. Наклад 100 прим.

Замовлення

Видавництво
82100 м. Дрогобич, вул.
тел.